

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Рогинець Олексій Анатолійович

**СУМЩИНА В ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ
(1941-1943 рр.)**

Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)

Галузь знань: 01.Освіта

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник

_____ В.О. Оліцький,
кандидат історичних наук, старший,
викладач кафедри історії України
«__» _____ 2020 р.

Виконавець

_____ О.А.Рогинець
«__» _____ 2020 р.

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	6
1.1. Історіографія проблеми.....	6
1.2. Джерельна база.....	10
РОЗДІЛ 2. ЗМІНИ В АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ ПОДІЛІ СУМЩИНИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	14
2.1. Адміністративно-територіальний поділ на Сумщині в роки окупації	14
2.2. Сільське господарство на Сумщині в роки окупації.....	18
РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВІ ПІДРОЗДІЛИ ТА ЗНИЩЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ОБЛАСТІ	26
3.1. Військові з'єднання та допоміжні підрозділи окупаційних військ....	26
3.2. Табори та знищення населення Сумської області.....	33
РОЗДІЛ 4. РУХ ОПОРУ НА СУМЩИНІ	44
4.1. Партизанські з'єднання та підпільні організації.....	44
4.2. Підпілля ОУН.....	54
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	72
ДОДАТКИ	80

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Дослідження маловідомих сторінок вітчизняної історії і перегляд так би мовити вже вивчених питань радянською історіографією, на нових документальних матеріалах і фактах, залишається актуальним до тепер, особливо це стосується подій Другої світової війни.

Друга світова війна виром увірвалася у життя України, яка ще не зовсім відійшла від Голодомору, під час якого українська нація втратила мільйони життів. Ще до початку нападу на СРСР нацистська верхівка особливу увагу в своїх планах захоплення відводила Україні. Відповідно це вплинуло на сутність окупаційних дій та процеси господарювання, зокрема й на Сумщині.

Окупаційний період в області відзначається багатьма, здебільшого трагічними подіями, які хоча, частково, й порушувались у деяких публікаціях, ще не до кінця вивчені. Серед таких проблем виділяються дії так званих народних месників-партизанів, що спровокували знищення цілих сіл та хуторів; розстріл місцевого населення і Голокост на території області; становище військовополонених у концентраційних таборах, що діяли на теринах області; проведення окупаційною адміністрацією земельної реформи та багато інших питань. Зважаючи на «білі плями» з багатьох питань історії Сумщини періоду окупації, вибір теми магістерського дослідження виглядає цілком обґрунтованим і актуальним.

У нашій історії є чимало епізодів навколо яких точаться дискусії, виникають протиріччя, різні судження. Проте, сьогодні нація повинна згуртуватися, не зважаючи на внутрішні негаразди, тому що сильну націю важко здолати. Вивчення спротиву українського народу під час Другої світової війни може дати цінні уроки для сьогоденної боротьби України із зовнішньою агресією.

Об'єктом дослідження є нацистський окупаційний режим в Україні в роки Другої світової війни.

Предметом дослідження є характер та особливості окупаційного режиму на Сумщині і особливості роботи органів окупаційної адміністрації області.

Метою роботи є дослідження становища Сумської області в період нацистської окупації.

Для досягнення даної мети розв'язуються наступні **завдання**:

- проаналізувати сучасний стан досліджуваної проблеми;
- з'ясувати структуру органів окупаційної адміністрації та допоміжних органів місцевого управління;
- охарактеризувати політику окупаційної влади в сільськогосподарському секторі;
- з'ясувати особливості діяльності допоміжних підрозділів окупаційних військ;
- визначити місця знаходження концтаборів, масових розстрілів місцевого населення та військовополонених;
- висвітлити діяльність партизанських загонів та підпілля.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з вересня 1941 по вересень 1943 рр. Нижня хронологічна межа визначається вереснем 1941 р., тобто початком окупації території Сумської області. Верхньою хронологічною межею є вересень 1943 р., тобто визволенням області від нацистської окупації.

Географічні межі роботи визначаються територією Сумської області.

Методи дослідження. У магістерській роботі застосовуються методи пізнання (аналіз, системний підхід, та класифікація), історичний, хронологічний, описовий. Всебічне поєднання цих методів дало змогу провести всеохоплювальне пізнання подій під час окупаційного періоду Сумщини. Використання джерельних даних, опублікованих наукових праць та статей завдяки застосуванню методів пошуку, вивчення та порівняння дало змогу розкрити тему магістерської роботи.

Елементи наукової новизни. Проаналізувавши наявний доробок із даної теми, нами на основі джерел та наукової літератури продовжена спроба дослідження території Сумщини в роки окупації. Зокрема, проведений

узагальнюючий огляд таких болючих, іще до кінця не досліджених питань як табори військовополонених на Сумщині; підрозділи допоміжної поліції та інші військові з'єднання, які діяли під час окупації; місця знищення єврейського населення області та ін. Разом із тим, слід зазначити, що ці та інші питання пов'язані з окупацією, ще потребують більш поглибленого вивчення.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання матеріалу магістерської роботи, зокрема учнями та вчителями загальноосвітніх шкіл, студентами та викладачами вищих навчальних закладів у навчальному процесі. Елементи дослідження можуть бути використані краєзнавцями для підготовки наукових розвідок. Окремі положення роботи можуть бути використані Пошуковими загонами для встановлення місць поховань військових, партизанів та загиблих військовополонених, а також місць знищення місцевого населення.

Апробація результатів та публікації. Основні положення роботи були апробовані на IV Міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 28-29 листопада 2019 р.) – «Преса Сумщини в 1941-1943 рр.»; VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи» (Суми, 1-2 жовтня 2020 р.) – «Промисловість Сумщини в період окупації 1941-1943 рр.»; регіональній науково-практичній конференції «Сумські історико-краєзнавчі студії» (1 листопада 2020 р.) – «Діяльність окупаційних допоміжних підрозділів на Сумщині у 1941-1943 рр.».

Структура та обсяг магістерської роботи обумовлені метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (вісім підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (89 позицій) додатків (6 позицій). Загальний обсяг роботи складає 85 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Історіографія проблеми

При написанні магістерської роботи були використані різні історіографічні джерела, які розкривають сутність даної роботи. Мною були використані:

- монографічні дослідження;
- науково-популярна та навчальна література;
- матеріали наукових конференцій та з'їздів.

Історіографія окупаційного періоду Сумської області складається з різних джерел так науковець у своїй статті О.Є. Лисенко «Зона військової адміністрації» розкрив особливості управління адміністративно-територіальним устроєм зони військової адміністрації, куди входила Сумська область. Автор детально описав часові проміжки створення зони військової адміністрації. Та узагальнив дані про діяльність військової адміністрації в зоні підпорядкування головних польових комендатур [68].

Особливо цікава для систематизування історичних джерел є монографії Ю.І. Левченко «Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.» автор описує особливості функціонування польових комендатур. Діяльність польових комендатур в військовій зоні дуже сильно відрізнялась від Рейхскомісаріатів. Ці органи не були сталими, а змінювалися з просуванням фронту. Дуже детально на прикладах описано які райони підпорядковувалися польовим комендатурам у Сумській області: №198 м. Охтирка та №200 в м. Конотоп [62].

В навчальному посібнику «Історія держави і права України» за авторством В.М. Іванов описав особливості перебування Сумської області під управлінням військової адміністрації. Науковець уточнює, що управління тилових районів було з залученням місцевих мешканців, які були не задовільні радянською владою [44].

У своїй статті «Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.)» П.В. Рекетов висвітлив особливості функціонування органів місцевого управління (самоуправління). Широко розкрив діяльність та організацію сільських, общинних районних та міських управ, а також описав особливості управління начальника райуправи та керівника району [76].

В.А. Нестеренко в статті «Структура місцевих органів влади на Сумщині в роки окупації (1941–1943)» всебічно розкрив особливості створення місцевих та сільських органів управління Сумщини. На прикладі Охтирської та Роменській райуправ розкрив особливості їхнього функціонування, зокрема склад та відділи, які тут діяли. Зовсім іншою було функціонування райуправ у маленьких містах. На прикладі міста Буринь розкривається штат та кількість працівників. В той же час сільські управи очолювали сільські бургомістри, на яких покладалися різноманітні повноваження від контролю за громадським порядком, збором податків до вербування робітників до Німеччини та інші завдання. Сільські старости допомагали сільським бургомістрам [69].

Науковець С.І. Власенко у статті «Нацистський апарат управління сільським господарством військової зони України (1941–1943 рр.)» розкрила особливості створення та діяльності сільськогосподарського бюро, що діяло на Сумщині. Так, з грудня 1941 р. діяло сільськогосподарське допоміжне бюро, основним завданням якого було організація діяльності галузей сільського господарства. Окружні земельні управи (гебітсляндвірти) були об'єднанні у 8 повітових сільськогосподарських бюро з 31 району. В області було створено 8 головних МТС у великих містах. А колишні радгоспи та колгоспи були перейменовані на державні маєтки та громадські господарства [28].

Із статті Г.І. Комликової «Сільськогосподарські дослідні установи Сумщини в період німецької окупації (1941–1943 рр.)» можна дізнатися про діяльність сільськогосподарських дослідних установ: тут діяли Український інститут конопель площею у 287 га., Іванівська дослідна станція площею 3 365,74 га., Сумська рослинна станція площею 2 360,75 га., Сульське дослідне

болотне поле площею 195,67 га. Також в області діяли контрольно-насінневі лабораторії в Роменському окрузі [60].

З монографії О.Г. Перехреста «Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище» стає відомо про важкі умови праці селян в окупації, зокрема автор детально на прикладах описує, які були види покарання та система заохочування, яку запровадила окупаційна адміністрація [74].

І.І. Дерейко в монографії «Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки)» розгорнено подав інформацію про створення та функціонування підрозділів «Хіві» – добровільних помічників поліції. Особливо цінним матеріалом для нашого дослідження стала інформація про підрозділи «Хіві» в Сумській області. Згідно даних автора у м. Шостці була створена Українська рота допоміжної поліції 552-го охоронного батальйону. Описано участь роти у каральних операціях та її розформування. Унікальною є інформація про Сумську дивізію, яка була сформована з військовополонених у Сумах та Білопіллі впродовж 1941–1942 років під егідою 6-ї польової армії Вермахту, яка приймала участь у боях під Сталінградом [33].

В статті І.І. Дерейко «Організаційне та матеріальне забезпечення поліційних структур і підрозділів у райхскомісаріаті Україна» розглядаються особливості створення допоміжних підрозділів поліції – «Шума» – це поліція міст та сіл. Зокрема, автор детально описує види, на які ділилися такі підрозділи, умови служби, виконання яких обов'язків покладалося на підрозділи, зарплати та пільги [34].

В статті науковця Т. Пастушенко «Дослідження проблеми радянських військовополонених у другій світовій війні: погляд через призму історії повсякдення» описується трагічна доля військовополонених, які пройшли німецькі табори смерті. В даній роботі автором детально подано в цифрах, яка кількість колишніх військовополонених потрапили та пройшли радянські табори «ГУЛАГ» [81].

Стаття А. Чайковського «Історія полону: трагедія і фарс» розкриває шокуючі дані свідчення генерал-лейтенанта Курта фон Остеррайха про

створення умов утримання військовополонених: відкриті табори, розстріл без вагань, вбивство непрацездатних полонених за допомогою отрути та таврування військовополонених [87].

В статті В. Шевченка «Фашистський окупаційний режим в Україні та доля військовополонених (1939–1944 рр.)» описано жорстоке ставлення німецьких військових до військовополонених, яке описане на конкретних прикладах. Наведений наказ Гітлера, згідно якого «людяність до полонених переслідувалась» та види використання військовополонених [89].

Є.О. Васильченко у своїй статті «Загарбання території Конотопщини німецько-нацистськими окупантами» дуже детально описав про розташування в м. Конотопі табору військовополонених. Його територія сягала 62 тис. кв. метрів, а за час існування табору через нього пройшло до 75 тис. чоловік. Дослідник подає дані, що у полоні загинуло 27 тис. чоловік військовополонених та 2 870 мирних жителів [5].

У статті авторів Т. Вронської та О. Лисенко «Специфічні форми і методи боротьби радянських партизанів на території окупованої України» детально проаналізовано створення партизанських загонів для диверсійних дій на основі «інструктивно-методичної розробки». Цей документ детально роз'яснював створювання та діяльність диверсійно-терористичних підрозділів [82].

У статті О. Білоуса «Бойові дії радянських партизанів на території північно-східної України (липень 1942 р. – вересень 1943 р.)» проведено детальний аналіз діяльності партизанських загонів, які діяли в Північно-Східних областях України. Зокрема, автор розкрив особливості створення Центрального штабу партизанського руху та Українського штабу партизанського руху. Головною ціллю цих штабів було управління партизанськими загонами та координації взаємодії з частинами червоної армії [3].

Особливості статті Нестеренко В.А «Умови розгортання радянського партизанського руху в 1941 – на початку 1942 рр.» полягає в тому, що автор

спромігся виділити головні причини, що призвели до унеможливлення розгортання партизанського руху на повну силу на початку війни [83].

Дані історіографічні джерела дали змогу всебічно охопити окупаційний період у Сумській області та вивчити проблеми окупації. Проведений аналіз історіографічних джерел, в яких досліджується окупаційного періоду 1941–1943 рр. в Україні дав можливість визначити його вплив на місцеве населення та описати процеси, що проходили на цій території впродовж всієї окупації території Сумщини.

1.2. Джерельна база

Джерельною базою дослідження стали:

- матеріали та збірники документів про війну;
- періодичні видання окупаційного періоду;
- інформація з електронних ресурсів;
- архівні документи Центрального державного архіву вищих органів

влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Державного архіву Сумської області (далі – ДАСО) та Державного архіву Російської Федерації (далі – ДАРФ).

Описання джерельної бази магістерського дослідження доцільно розпочати з характеристики архівних даних. Так, у «Розпорядженні німецької окупаційної влади про адміністративно-територіальний устрій 1941 р.» містить опис майбутнього поділу Сумської області на губіти (округи) [77]. Архівні данні «Карта Сумської області 1942 р.» підтверджують адміністративно-територіальний поділ регіону, зокрема на ній відображені населенні пункти області, що входили до 31 району [44].

Із документу «Розсекречені документи періоду нацистської окупації. Сумської області 1941-1943 років: огляд документів» стає відомо про

особливості компанії по здачі сільгосппродукції під час окупації області. На прикладах наведені плани здачі продукції [78].

У періодичному виданні окупаційного періоду м. Конотоп – газети «Визволення» (1941, № 8 від 2 грудня) опубліковане «Звернення «Селяни виконуйте хлібзаготівлю!», в якому йдеться про обов'язкову хлібзаготівлю, що потрібна для повноцінного функціонування окупаційної адміністрації [40].

Аналіз такого документу як «Довідка сільськогосподарського відділку ЦККП(б)У секретареві ЦККП(б)У Д. Коротченко про характер використання земель у районах Сумської області під час окупації 1943 р.» дозволяє визначити особливості функціонування сільського господарства у Сумській області у досліджуваній період. На прикладах розкривається інформація про діяльність громадських товариств. Описується особливості отримання землі в оренду [35].

Вивчення «Листа фельдфебеля поліції конотопського району про надання винагороди за участь в боротьбі з партизанами 5 січня 1942 р.» дозволило визначити види винагороди за допомогу поліції в боротьбі проти банд (партизанів), які проводилися грошима та виділенням землі [65].

В статті з електронного ресурсу «Гітлерівський терор на окупованих територіях українських землях» розкривається особливість створення репресивних каральних підрозділів: Поліції безпеки, підрозділів СС, СД, таємної поліції(гестапо) та польової жандармерії [30].

Зі статті «Хто такі Хіві» з електронного ресурсу стає відомо про таке явище як «Хіві»: ким вони були, склад підрозділів де служили, види підрозділів в яких служили, грошове утримання та пільги [86].

«Лист інспектора поліції Конотопського району про прийом на навчання на курси поліції 24 вересня 1942 р.» роз'яснює умови набору місцевих жителів на службу до поліції [64].

В книзі С.Г. Чуєва «Прокляті солдати. Зрадники на стороні III рейху» автором подається інформація про діяльність на стороні німецьких військ «Сумської Дивізії» [88].

З електронного джерела «Історія міста» стає відомо про формування у жовтні 1942 р. вермахтом частин «Української Національної Армії» у місті Білопідля [43].

А зі статті електронного джерела «Органи Абвер, що діяли на радянсько-німецькому фронті» можна прослідкувати особливості діяльності органу Абвер у Сумській області. Подана інформація вичерпно дає змогу ознайомитися, які саме частини Абверу діяли в області під час окупації [71].

«Сталін видав наказ № 270, що оголошував, що всі хто здалися в полон є зрадниками батьківщини» і призивав їх «знищувати всіма засобами», а сім'ї репресувати». З цього наказу стає відомо, що всі, хто потрапляли до полону, з різних обставин, перед обличчям радянського правосуддя автоматично ставали зрадниками держави [80].

Корисною для проведення дослідження окупаційного періоду на території Сумської області стала стаття «Місця нацистського терору на території Полтавської області», яка взята з електронного носія. В зазначеному джерелі міститься інформація про Конотопський табір військовополонених № 314 [67].

В анотованому показнику «Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр)» на основі архівних джерел описані шокуючі наслідки окупаційного періоду, зокрема трагедія в с. Нова Слобода Путивльського району та с. Івот Шосткінського району Сумської області [85].

Інформативним для виконання завдань дослідження стали «Узагальнені відомості про встановлені злочини що чинилися над громадянами СРСР німецько-фашистськими злочинцями по Сумській області». У наведеному архівному документі даються узагальнені шокуючі дані в цифрах про знищення цивільного населення та військовополонених в кожному місті та району Сумської області під час окупації [84].

«Виписка з показань мешканця м. Конотоп Г.Ф. Степаненка про табір військовополонених на території арtpолку м. Конотоп 1943 р.» – з цього архівного документу на основі свідчень свідка стає відомо про знищення 27 000

військовополонених в місті Конотоп [4]. А на основі архівних даних з «Протоколу допиту Г.І. Сергієнко від 5-го червня» можна отримати свідчення, що розкривають організаційні етапи створення обласного проводу ОУН в Сумській області на чолі з С.С. Сапуном [73].

З уривку «Із донесення про збори в комендатурі м. Суми від 12 грудня 1942 р.» стає відомо про арешт обласного керівника ОУН Сапуна С.С. та інших членів проводу, а також можна визначити мережу ОУН, яка тягнеться до м. Києва [61].

З «Витягу акту комісії про розслідування злочинів німецьких загарбників на Сумщині від 23 вересня 1943 р.» на основі вивчення показань свідків можна отримати дані про знищення в ямах овочесховища групи людей в кількості 650 чоловік у лютому місяці 1943 р. Серед знищених людей є прізвище С.С. Сапуна, який на той час був головою проводу ОУН Сумської області [75].

З «Оперативного звіту командира Сумського партизанського з'єднання С. Ковпака за період з 6 вересня 1941 по 1 січня 1944 р.» можна отримати детальну інформацію з описом умов створення Партизанського загону в м. Путивлі під командуванням С. Ковпака [1].

Зі спогадів С. Ковпака з книги «Ковпак С.А.: від Путивля до Карпат» розкриваються наслідки бою в с.Гутках та під Новою Слободою ,саме знищення цих населенх пунктів та всіх місцевих мешканців була відповідною каральною операцією окупаційних військ за діяльність партизанів[59].

Опрацювання поданих джерел дає змогу всеохоплююче дослідити в повній мірі особливості знаходження Сумської області в роки окупації 1941–1943 рр. Комплексне вивчення даних матеріалів дає змогу виконати завдання магістерської роботи.

РОЗДІЛ 2. ЗМІНИ В АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ ПОДІЛІ СУМЩИНИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

2.1. Адміністративно-територіальний поділ на Сумщині в роки окупації

До початку Другої світової війни Сумщина складалась з 31 району. Німецьке командування планувало поділити на 8 гебітів (округів), з такими районами: № 1 Шосткінський (входили райони Шосткінський, Ямпільський, Середино-Будський та Новгород-Сіверський); № 2 Глухівський (входили райони Глухівський, Есманський та Шалигінський); № 3 Конотопський (входили райони Конотопський, Кролевецький та Дубов'язівський); № 4 Ворожбянський (входили райони Ворожбянський, Путивльський, Буринський та Улянівський); № 5 Суми (входили райони Сумський, Хотінський, Миропільський та Краснопілляський); № 6 Ромни (входили райони Роменський, Смілянський, Талалаївський, Глинський, Липово-Долинський та Недригайлівський); № 7 Лебединський (входили райони Лебединський, Штепівський та Синявський); № 8 Охтирський (входили райони – Охтирський, Тростянецький, Груньський та Велико-Писарівський). Але цей поділ не був введений [77, арк. 126 зв.].

О.Є. Лисенко описав особливості функціонування окупаційної адміністрації. Дослідник виділив такі етапи створення військової зони: 1) від 22 червня до 20 серпня 1941 р.; 2) від 20 серпня 1941 р. до 1 вересня 1942 р.; 3) від 1 вересня 1943 р. до завершення окупації. В військовій зоні діяло не тільки вище командування Німецької армії але й цивільні органи та установи. При обер-квартирмайстері армій (VII адмінвідділ) діяли самостійні військово-адміністративні структури. А вересні 1942 р. тиловому району групі армій «В» підпорядковувалась № 399 головна польова комендатура місто Конотопа. В її підпорядкуванні були польові комендатури міст: № 194-та у Рильському, № 197-ма у Ніжині, № 503-тя в Чугуєво, № 754-та в Обояні та 21 гарнізонна.

Польової комендатури підпорядковувались 15-20 районів, а місцевій комендатурі підпорядковувалися тільки 4-5 районів» [68, с. 407-408].

Сумська область знаходилась в військовій зоні була під керівництвом комендатур оперативних тилових районів. Ставку робилось на залучення місцевого населення до керівництва, які були незадоволені Радянською владою. Військова зона мала свій кордон, в якому діяли пункти перетину, за спеціальними перепустками [43, с. 287-288].

Ю.І. Левченко у своїй монографії розкрив особливості діяльності комендатур. Зокрема дослідник наголошує, що встановити дані про кількість районів, які були в підпорядкуванні тієї чи іншої комендатури, було дуже складно. Комендатури не були сталими органами управління, а весь час рухалися із просуванням фронту, відповідно вони змінювали розташування а також підконтрольні райони. Як приклад в липні 1942 рв польову комендатуру № 198 м.Охтирка входили райони: Охтирський, Писарівський, Тростянецький, Грунський, Лебединський, Штепівський, Недригайлівський, Синівський, Сумський, Миропільський, Хотенський та Ульяновський. В № 200 польову комендатуру м. Конотоп, протягом листопада 1941 р. по червень 1942 р. спочатку входило 24 райони, далі зменшили до 13 районів, а з червня 1942 р. в зону відповідальності додали сім районів Курської області» [62, с. 102-103].

П.В. Рекетов у своїй статі описав особливості функціонування органів управління на території, що перебувала під окупацією. Зокрема він визначив, що поряд з військовим керівництвом були створені та почали діяти місцеві органи управління (самоуправління). Кордони районів були збережені, але при каральних операціях кордони проходили по території місцевих комендатур.

Управління в селах, містах та районах створювалося по всій території військової зони. Районами керували начальники райуправ, містами та селищами – бургомістри.

Керівництво районом здійснював начальник райуправи. Він ніс персональну відповідальність за господарства, підприємства, забезпечував

безпеку та мир, на його плечі покладалась боротьба с диверсіями, непокорами та місцевим саботажем. Займався забезпеченням продукції на потреби Німецької армії та організовував збір місцевого населення для відправки на роботи до Німеччини. Командуючий групи армій чи начальник польової комендатури мали право призначати та звільняти начальника райуправи. Призначали благонадійних місцевих мешканців [76, с. 94].

З архівних даних на стає відомо, що структура Сумської міської управи була такою – Ортскомендант представник Німецької армії йому звітували бургомістр та заступник. В штат управління Бургомістра входили: заступник, секретар, діловод та перекладачки з німецької мови. Відділи міської управи були такими: освітній, охорони здоров'я, житловий, фінансовий, правовий. Тут діяла бухгалтерія, завідувач господарством та головний інженер міста, прибиральниці, охоронці [78, с. 106].

Всебічно розкрив особливості створення місцевих органів Сумщини у своїй статті В.А. Нестеренко. Зокрема, вчений визначив, що у квітні 1942 р. Охтирська райуправа складалася з секретаріату до якого входив управлінець який відповідав за район та місто, та відділів: обліку праці та кадрів, фінансового, народної освіти, охорони здоров'я, соцзахисту, промисловості, шляхопроводів; торгового, пропагандиского, юридичного, та діяв міський суд. У місті Ромни діяла міська управа очолювальна міським головою. Відділи котрі діяли при управі: промисловий, торговий, охорони здоров'я, освіти, благоустрою, земельний, житлово-орендний, ремонтно-будівельний, радіовузлу, транспортний, фінансовий та діяла друкарня.

Як зазначає автор у таких містечках як Буринь також були невеличкі міськуправи. Старшина міста був головою міськуправи, до штату входили: бухгалтер, секретар, перекладач, сторож, кучер, кур'єр-прибиральниця, машиністка максимум до 16 чоловік.

Сільські управи очолювали бургомістри, обов'язком котрих було: виконувати накази та розпорядження від командування цивільної адміністрації чи військових; створювати та забезпечувати порядок на своїх територіях,

створювати умови для виконання бюджетів сільських громад; забезпечувати та організувати сплату податків та зборів, забезпечувати та утримати сільських пожежних депо та шляхопроводів, забезпечували виконання розпорядження з вербування та відправки місцевого населення на роботи до Німеччини. Начальник поліції та писар підпорядковувалися бургомістру. Згідно розпорядження «Положення про сільських старост» від 1 січня 1943 р. сільські старости почали допомагати бургомістрам сіл. Призначення відбувалось за поданням бургомістра села шефу району. Вони були в підпорядкуванні бургомістра, виконуючи всі його накази та вказівки. Штату він не мав. Головними обов'язками були збір інформації про місцевих мешканців та виконання наказів вищого командування [69, с. 209-210].

З перших днів окупації планувалось область поділити на 8 гебітів (районів). Проте через сусідство з фронтом цей поділ так і не ввели. У **Додатку А** представлена картка Сумської області в часи окупації. В данній карті детально описані райони області на момент 1942 року.

Особливістю управління в зоні військової адміністрації було те, що управління здійснювалось не тільки бургомістром але й військовим керівництвом – комендатурами оперативних тилкових районів, які залучали місцеве населення. В різних районів області по різному створювалися апарати районних, міських та селищних райуправ.

Велика відповідальність покладалась на місцевий апарат, для цих цілей Німецька верхівка почала залучати до управління місцевих мешканців. Розрахунок був простий дати поблажки місцевим, які не навидять радянську владу і вони будуть служити правдою та вірою. Тому саме відповідальність тих мешканців які пішли служити до окупантів в апарати міськуправ та сільуправи, лягає їм на плечі за місцеві голодомори, вивіз місцевого населення на роботи до Німеччини, знищення місцевого населення.

2.2. Сільське господарство на Сумщині в роки окупації

На сільське господарство окупованих територій окупаційна влада покладала великі сподівання, з огляду на потребу у поставках сільськогосподарської продукції, яка могла бути вироблена на цій території, для потреб окупантів.

Для характеристики діяльності окупаційних військ в галузі сільського господарства слід згадати «Зелену папку» Г. Герінга – Директиви щодо керівництва економікою в новоокупованих східних областях. Директиви були розроблені в Берліні у червні 1941 р. У частині першій «Зеленої папки» були директиви про забезпечення військом ресурсів країни та настанови про допомогу господарським органам. Ставилось завдання вживати всіх заходів для використання окупованих областей в інтересах Німеччини. Головною ціллю цієї компанії було отримати якнайбільше сільгосппродукції, а також нафти. Разом з тим допускалося збереження, відновлення підприємств цих галузей, але тільки в тих областях в яких була можливість добути значні резерви сільськогосподарських продуктів та нафти [37, с. 322].

З перших днів окупації Сумської області почали працювати різні заготівельні підприємства: «Заготзерно» (хлібні) «Заготскот» (скотозаготівельні), птахоферми «Заготсіно» (заготівлі сіна). Сумська обласна контора «Заготскот» вже з 1 грудня 1941 р. відновила свою діяльність. Приймала всі види живності та займалась заготівлею кормів для живності. Протягом окупації на Сумщині діяла 31 районна заготконтора. Для місцевого населення було доведено наказ з плану поставок продукції для потреб Німецької армії, які постійно збільшувалися, це добре ілюструє наступний приклад: до керівників районів, старост сіл надходили вказівки: «Ви повинні здати до 26 грудня 1941 р. на Лебединський «Заготскот» 162 штук гусей від громадян. До 4 січня 1942 р. здати на «Заготскот» 11 голів свиней 22 середньою живою вагою 1 голови 80-100 карб за кг. За розпорядженням Німецького військового командування пропонується Вам в строк представити на скотобазу «Заготскот» в м. Ямпіль 23 корів для продовольства армії». Згідно наказу всі

водні та земельні ресурси області ставали майном окупаційних військ. «Заготскот» видавав наказ про план заготівлі риби окремим товариствам. Полювання було заборонено всім крім окупантів, а «населення може користуватися в лісі лише відкритими громадськими шляхами» [78, с. 10-11].

У своїй статті автор С. І. Власенко описав сільськогосподарську галузь області під час окупації, саме вивченням питання аграрного сектору в Сумській області займалося з грудня 1941 р. Сільськогосподарське бюро. На чолі з Канцевичем та головним агрономом Нестевичем. Штатна структура була подібна іншим облземуправам військової зони України. Діяли при відділах обласних земельних управах спеціальні товариства для організації управління різним відділами сільського господарства. Головним завданням було оцінювання та організація різних відділів та напрямків господарства, тваринництва, та автомобільного та тракторного парку МТС. Також вони займалися створення насінневих фондів, проведення польових робіт та поновленням тваринництва. Організовували роботу сільських лікарень, шкіл та займалися податковою політикою.

На місцях діяли окружні земельні управи (повітові сільськогосподарські бюро) – «габітсляндвірти». Протягом окупації області діяло 8 повітових сільськогосподарських бюро, які склалися з 31 району: Ворожбянське, Глухівське, Конотопське, Лебединське, Охтирське, Роменське, Сумське та Шосткинське. Ці організації були підзвітні німецькому сільськогосподарському керівнику та українським обласним земельним управам. В свою чергу районні сільськогосподарські управи «крайсляхндвірти» були підзвітні окружним земельним управам та районному німецькому посадовцю. Штат складався з 10-12 чоловік: керівника управи (районного агронома), зоотехніка, ветлікаря, землевпорядника, агронома-інтенсивника, інструктора колгоспного обліку, статистика, секретаря-машиністки, перекладача, бухгалтера, техника-будівельника та чотирьох осіб обслуговуючого персоналу.

Шеф МТС (німецьке начальство) був головою Головного управління МТС м. Києва, якому звітували обласні управління МТС. Обласним

підпорядковувалися окружні та районні МТС. Алгоритм призначення голів цих підприємств був такий: кандидатуру призначали обласні сільськогосподарські комендатури за поданням облземуправами. Так згідно наказу обласної сільськогосподарської комендатури від 10 березня 1942 р. по Сумській області був переведений технічний відділ облземуправи як українське допоміжне бюро сільськогосподарської техніки (з кінця вересня 1942 р. – сумське обласне управління МТС) до відомства її сільськогосподарського відділу під командуванням зондерфюрера Вехштайна. Цій організації підпорядковувалися повітові бюро сільськогосподарської техніки, на основі їх в жовтні 1942 р. було створено 8 головних МТС в містах: Білопілля, Глухів, Конотоп, Лебедин, Охтирка, Ромни, Суми та Шостка.

Радгоспи та колгоспи, згідно закону «Про новий аграрний порядок» А. Розенберга від 15 лютого 1942 р., були перетворені на державні маєтки та громадські господарства (частину останніх згодом було реорганізовано у хліборобські спілки). С.І. Власенко робить висновок, що методи керівництва та організація праці в державних маєтках фактично не відрізнялися від радянських форм господарювання [28, с. 104-110].

В статті Г.І. Комликової висвітлена діяльність сільськогосподарських дослідних установ. Так, в області діяли: 1) Український інститут конопель (Ukraine Hanf-Institut) Загальна площа – 287 га, сільськогосподарської корисної площі-269,8 га. ґрунту, придатного під пшеницю в господарстві – 50 га, під картоплю та жито; 2) Іванівська дослідна станція (Versachstation Iwanovka) діяльність – зерново-бурячно-насінницька; площа 3 365,74 га, зокрема під цукровим буряком – 40 га, злаковими – 25 га.; 3) Сумська рослинницька станція (Pflanzenzucht-Station) діяльність якої полягала у «насінницькому господарстві та селекції», її площа складала 2 360,75 га., причому зерновими культурами засіяно 501 га, технічними культурами – 14,27 га, городиною та картоплею – 65,75 га., штат станції складав 430 чол., станції підпорядковувалося сортовипробувальне господарство площею 949 га.; 4) Сульське дослідне болотне поле (Moorstation Sula), завданням якої було вивчення культури болота

«Ромен» в цілях його сільськогосподарського використання», площа господарства складала 195,67 га, з них болото – 127,09 га.

Дослідниця зазначає, що під час окупації на території Сумщини функціонували й декілька контрольно-насінневих лабораторій у Роменській окрузі: Роменська, Недригайлівська, Липоводолинська, Смілянська та Глинська. Організовані вони були згідно з наказом Роменської магістратури від 18.10.1941 р. Їхнім завданням було проводити інструктаж господарств різної форми власності, а також перевірку охорони насіння. Однак 30 листопада 1942 р. були ліквідовані Глинська та Липоводолинська лабораторії, а їхнє майно передане на доукомплектування Смілянської, Недригайлівської та Роменської лабораторій. Роменська контрольно-насіннева лабораторія набула таким чином статусу «міжрайонової». Фактично сільськогосподарські дослідні установи Сумщини в окупаційний період працювали як звичайні сільськогосподарські підприємства [60, с. 219-221].

З самого початку окупації області колгоспи були переформатовували на громадські товариства. Почали вилучати худобу хоч приватний, хоч колгоспний був вилучений, платили за вилученого робочого коня 100-150 карб., за голову великої рогатої худоби 150-200 карб. Залишилось 43 МТС з встановленим одноразовим податком 60 рублів на кожен гектар ріллі. Селяни були зобов'язані працювати, причому їхня робота обліковувалася в трудових днях. Водилася видача хлібного пайка з нормою 8 кг. на працездатного і 6 кг. на непрацездатного. До пайку входило тільки просо, ячмінь, частково гречка. Усе зерно крім посівного і продовольчого фонду (пайок) вивозилося на громадські господарства та використовувалося для армії та вивезення в Німеччину. Наприклад, по Білопольському району план здачі був таким: продовольчі (жито, пшениця) було здано 57.200 цнт; фуражні (ячмінь, овес, просо, гречка) – 54.5 цнт; бобові (горох, вика) – 4.900 цнт; масличні – цнт 5.200 цнт.

З приходом німців в кожному селі пропагувалося гасло «кожному селянинові, своя земля». Перехідним періодом для наділу селян землею, німці встановили громадські господарства і хліборобні товариства. Земля товариств

розподілялися по дворах які об'єднувалися в десятидворки для виконання встановлених заготівель, що лягало на плечі двору. Селянський двір наділений землею у розмірі 4.8 га у тому числі з ріллею 3 га повинен був здати в хлібозаготівлю 16.5 цнт. зерна. Приходилось здавати зерно по нормі з особистої ділянки, тому селяни виходили з хліборобних товариств а переходили в громадські господарства, тому що там хоча б отримували невеликий пайок. У більшості випадків при переході з громадських господарств в хліборобні товариства багато хто не отримав наділу землі через неблагонадійність, слабосильність двору. У колгоспі «Іскра» Грунського району колгоспники вийшли після наділу землі 48 господарств. А в селі Куземни того ж району колгосп «Червоний партизан» з 216 дворів 100 позбавлені землі. Утримання хліборобних товариств лежало на плечах селянських господарств. Для селян встановлювалися грошові і натуральний податок на розсуд голови товариства.

У деяких районах практикувалася оренда, яка видавалася колишнім куркульським господарствам і селянам котрі заохочувалися за активну співпрацю (поліцейські, старости та ін.). Наприклад, у колгоспі «Червоний лан» В.-Писаревського району кулак Бондар Василь Тимофійович,окрім присадибної ділянки 1,2 га узяв в оренду ріллі 4 га. У колгоспі ім. Ворошилова того ж району куркуль С.Д. Надточий і Ю.М. Матвиенко окрім своєї присадибної ділянки в 1,2 га узяли в оренду 2,5 га ріллі. Тільки по В.-Писаревському району в оренді по 43 колгоспам виділене 1.2654 га землі. З приходом німців ділянки прибудинкові були доведені до 1 га. У північних районах області – Шалигінському, Хильчиському, Середино-Будському практикувалися індивідуальні форми володіння, а за особливу відданість німцям видавали у вигляді заохочення один гектар землі в постійне користування [35, с. 10-14].

Науковець Перехрест О.Г. у своїй монографії описує важкі умови життя селянства в окупації. Згідно з розпорядженням райхсміністра А. Розенберга від 5 серпня 1941 р. спочатку примусову трудову повинність виконували селяни віком від 15 до 45 років, трохи згодом від 14 до 65 років. Але зачасту виконували роботу підлітки та люди понад 65 років. При цьому робочий день

на польових роботах тривав з 5 ранку до 7 години вечора, а норма відробітку в період польових робіт сягала аж 22–25 трудоднів на місяць. Складнощі для працівників полягали у тому, що польові роботи виконувалися вручну, переважно без застосування техніки та механізмів, а за ухилення від роботи накладалися суворі покарання. Наприклад у Роменській окрузі на Сумщині з винних стягувалися штрафи: за перше порушення – 25 крб., друге – 50 крб., третє – 100 крб. Фактично покаранням за недотримання порядку могло бути жорстоке побиття, спалення селянської хати, відбирання присадибної ділянки, худоби та майна, запроторення у в'язницю або відправлення на примусові роботи до таборів та навіть розстріл.

Оплата праці селян за роботу в колгоспах здійснювалася за результатами господарювання в 1941 р. після виконання поставок, створення посівного та страхового фондів органами окупаційної влади було встановлено розмір натуральної оплати. Так, на Сумщині видали наказ нарахувати колгоспникам на трудодень за роботу в 1941 р. в розмірі 1 кг, з них: 500 грамів зернових, решта – гречка й просо. Але якщо намолотили понаднормово зерно, то колгоспники повинні були повернути. У господарствах, де не було документів про облік трудоднів, нарахування натуроплати здійснювалося з часу вступу окупаційних військ. А в тих господарствах, де документи збереглися, натуроплата нараховувалася за увесь рік, при умові відпрацювання 60 трудоднів. Натуроплатою видавалось тільки 200 кг на одного їдця, а за решту оплата здійснювалася грошима. У господарствах, де внаслідок бойових дій урожай загинув, видача натуроплати передбачалася за рахунок позичок з лишків урожаю інших господарств, за умов погашення з урожаю наступного року.

З метою завоювання підтримки селян, окупаційна влада вдавалася до заходів матеріального стимулювання та заохочення. Так, було оголошено присадибні ділянки приватною власністю селян і в 1942 р. повернено городні відрізки, відібрані у довоєнний період радянською владою. Селяни з великим бажанням брали цю землю, про що свідчать їхні численні заяви, але наділялися не всі і не відразу. Спочатку кількість селянських господарств, які одержували

дорізки, окупаційна влада обмежила 10 % від їх загальної кількості в громаді. Розмір дорізків був неоднаковий, але такий, щоб загальна кількість присадибної землі на один двір не перевищувала гектара. У більшості випадків за рахунок дорізків розміри ділянок доводилися до 0,5 га. Також селяни самочинно збільшували присадибні ділянки понад дозволений розмір, навіть до 2 га. Так було, наприклад, в Ямпільському та Шалигінському районах на Сумщині, де селяни такі дії пояснювали тим, що в їхніх сім'ях мешкали особи з різними прізвищами. Але у випадку неякісного обробітку збільшених присадибних ділянок або ухилення їх власників від польових робіт у «громадських господарствах» через зайнятість на своїх ділянках дорізки відбиралися. Восени 1942 р. дорізки мали отримати ще 10 % селянських господарств, але загальна кількість наділених обмежувалася 20 % від їх загальної чисельності в громаді. На такому ж кількісному рівні цей процес продовжувався й у 1943 р. [74, с. 214].

Ще до початку захоплення Радянського Союзу німецьке командування розпланувало як буде поводитися з окупованою стороною. Особлива роль відводилось при цьому Україні, у зв'язку з тим, що країна була багата на корисні копалини, сільські господарства давали великі врожаї, а сільське населення складало працьовиті люди. Тому Україні відводилась роль обслуги, яка повинна була працювати на задоволення потреб Німеччини. Початок окупації населення зустрічало не однаково. В різних містах при вступі окупаційні військ багато людей з надією зустріли прихід гітлерівців, тому що вважали, що назавжди позбуваються гніту більшовиків. У перший рік окупаційна адміністрація красивими лозунгами та пропагандою розказувала як вона врятувала населення від «жидо-більшовистської напасті», що на початку 1942 р. проведе земельну реформу та проведе новий адміністративний поділ території. Підігрівалася мрія кожного селянина мати свою землю та на ній працювати, однак окупанти не поспішали впроваджувати земельну реформу, фактично була замінена лише назва – з колгоспів та радгоспів на державні маєтки, зберігши при цьому колгоспно-радгоспний устрій, який призвів до

важких наслідків. Бо ще на початку війни в селах вже почала появлятися тракторна техніка, при німцях обробка землі фактично повернулося до ручної обробки. Нерідко замість худоби в плуга запрягали людей і вони орали землю, так як худобу у місцевих забирали для потреб німецької армії. Всіх обклали великими податками, стало не вигідно брати селянам землю для обробки. Дарували землю та давали в оренду тільки тим, хто співпрацював з окупаційною адміністрацією та поліцією та розкулаченим господарствам. В **Додатку Б** наведено приклад «заохочування селян за співпрацю з окупантами проти партизан».

Запроваджено обов'язкові трудові та важка праця яка доходила до 12 годин на день. Часто селяни не витримували важких умов праці, бували випадки знущання окупантів над селянами. Практикувалося накладання штрафів. З самого початку німецьке командування проводило політику максимально витягувати сільгосппродукцію з селян, тому політика окупантів стала зашморгом на шиї селян. Через різні види податків та встановлених норм заготівель у селян забиралась останнє. Окупаційна влада видавала накази планів по здачі хлібозаготівель, так приклад такого наказу є в **Додатку В**. Вони навіть не могли забити худобу чи птицю без дозволу адміністрації. Фактично німецькі органи та їх представники на місцях зробили все, щоб селяни виживали, а не жили. Отже можна констатувати, що дії, які проводили окупанти, збігалися з планом, який був закладений в «Зеленій папці» Г. Герінгом, але не для легшої долі селян на окупованій території. Тому з кожним днем все більше селян робили супротив окупаційній адміністрації.

РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВІ ПІДРОЗДІЛИ ТА ЗНИЩЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ОБЛАСТІ

3.1. Військові з'єднання та допоміжні підрозділи окупаційних військ

16 липня 1941 р. Гітлер під час наради верхівки нацистської Німеччини, наказав використовувати всі засоби для завоювання території на Сході: розстріл, переміщення осіб тощо. Відповідно було створено низку різних підрозділів, які поєднували цивільні та військово-судові органи. Це були підрозділи СС, СД, таємної поліції (гестапо), польової жандармерії (в компетенції якої перебувала система перепусток, облік і реєстрація населення, контроль за місцевою допоміжною поліцією), а також вермахт.

У травні 1941 р. у складі вермахту були створенні спеціальні групи поліції безпеки та СД («айнзатцгрупи») «А», «В», «С», «D», («С» і «D» діяли в Україні) до 1 200 чоловік у кожних групах. «Тайлькоманди» – це окремі групи «зондеркоманди» («зондеркоманди» були оперативними командами «айзетцгруп»). Головною ціллю цих підрозділів було терор та знищення населення, яке загрожувало верхівці Рейху (комуністів, радянського і господарського активів, євреїв, циганів, «неповноцінних азіатів», інвалідів, психічнохворих тощо) [30].

В своїй статті автор І.І. Дерейко точно на основі архівних даних відобразив створення окупаційних підрозділів. Він зазначив, що охоронні підрозділи були підпорядковані командувачу тилкових районів груп армій в зоні військового командування. На Генріха Гімлера (рейхсфюрера СС і шефа німецької поліції) покладалась «охороні поліцейські функції на окупованих територіях» за наказом Гітлера від 17 липня 1941 р. Г. Гімлер 17 жовтня 1941 р. заявив, що «в Україні будуть створюватися у великій кількості лише охоронні команди», тому за його наказом 6 листопада 1941 р. була створена місцева допоміжна поліція (шутцманшафт або шума – Schutzmannschaft, Schuma). Німецька поліція у 1941 р. була приєднана до СС. Німецька поліція складалася з: 1) поліції безпеки (Sicherheitspolizei, або Sipo), до якої належала

таємна державна поліція (Geheime Staatspolizei, Gestapo), 2) кримінальної поліції (Kriminalpolizei, Kripo) та 3) охоронної поліції (Schutzpolizei, Schupo), до якої входили охорони залізниць (Bahnschutzpolizei), водних шляхів (Wasserschutzpolizei), поліція порядку (Ordnungspolizei, орпо), громадянська жандармерія (Gendarmerie des Einzeldienstes), земельна поліція (Landespolizei), дорожня поліція (Verkehrspolizei), прикордонна охорона (Grenzschutz), пожежна поліція (Feuerschutzpolizei). До «Поліції безпеки і СД» (Sicherheitspolizei und SD) входили СД, гестапо та кримінальна поліція.

Впродовж вересня-жовтня 1941 р. розпочалося створення поліції міст та сіл на окупованій території України. Шуцмани індивідуальної служби, вступаючи на роботу, отримували зарплату, пільги і мінімум обов'язків. Найнижчою ланкою були сільські поліцейські, ділянки яких функціонували при старостаті (до 15 чол.). Склад виборний, з весни 1942 р. підпорядкували районним управлінням німецької поліції і шуцманшафти. У містах і райцентрах кількість поліцаїв становило зазвичай 40-50 чоловік, половина з яких залишалася у резерві на випадок непередбачених ситуацій. Райполіція формувалася у взводи та роти. У центрах генеральних округів і великих містах були створені районні відділки (наприклад, в Сумах було 6 відділків), склад від 70 до 250 чоловік. Кількість місцевої поліції не повинна була перевищувати 1 % населення. Німецьке командування керувало поліцейськими дільницями. Зазвичай німецькі гарнізони і поліцейські ділянки були в районних центрах і важливих містах. До весни 1942 р. їхня загальна чисельність становила 14 452 осіб. Контролювати їх діяльність мали співробітники німецької цивільної жандармерії, дислоковані в райцентрах» [34, с. 88-90].

У Додатку Г наведено «Лист інспектора поліції м. Конотопа про набір населення для служби в поліції». На основі цього документу можна визначити, що до роботи у поліції залучалися добровільно, та забезпечувалися пайком. Бажаючих піти на службу відправляли на навчання до м. Чернігова.

Німецьке вище військове командування дозволило набір в німецькі частини «добровільних помічників» (Хіві) з числа місцевих жителів і

військовополонених. Іноді про приналежність Хіві до вермахту говорила лише нарукавна пов'язка з написом «Im Dienst der Deutschen Wehrmacht» (На службі Німецького Вермахту). Жіночий допоміжний персонал вермахту мав пов'язки з написом «Deutsche Wehrmacht». Пов'язка з написом «На службі військ СС» – «Im Dienst der WaffenSS» – видавалася службовцям-добровольцям Ваффен SS. Кожен «Хіві» отримував повний продовольчий пайок німецького солдата, а після 2 місяців випробувального терміну і зарахування в якості «добровольця допоміжної служби», а також отримував грошове утримання і додаткове забезпечення. Грошове утримання Хіві виплачувалося по трьом розрядам: 30 марок (375 карбованців) 100 % підрозділу, 36 марок (450 карбованців) 20 % підрозділу і 42 марки (525 карбованців) 10 % підрозділу. Житло було безкоштовним, але окремо від німецьких військових. Їх не ставили на охорону складів з боєприпасами та зброєю. Відпустка до рідних після перевірки тільки на окуповану територію. Рота зазвичай складалась з 100 чоловік, з німецьким командуванням Службова книжка «Kennbuch» була посвідченням. Після 2 місяців випробувального терміну, вони давали клятву на вірність Гітлера та підписували спеціальне зобов'язання в довільній формі. Загальним для всі було застосування російської мови в його написанні, щоб підписант усвідомлював свої дії. «Хіві» вважався майном, життя його не оберігали [86].

І.І. Дерейко писав «стихійно чи з вказівки створювали окремих «козацьких сотень», загонів самооборони (Selbstschutz) і тому подібних формацій для охорони тих чи інших сіл, установ, заводів, що відновлювали роботу тощо» [32, с. 28].

У своїй монографії І.І. Дерейко навів дані про підрозділи допоміжної поліції, які діяли в Сумській області, а саме: «В місцях найбільшої концентрації партизанських загонів, почали створюватися підрозділи допоміжної поліції. Українська рота допоміжної охорони 552-го охоронного батальйону Вермахту що діяла у 1941–1942 рр. сформована була у Шостці в грудні 1941 р. під керівництвом колишнього батальйонного комісара РККА Георгія Смориго (в полоні він назвався майором, щоб уникнути розстрілу) створено із

військовополонених 3-ї та 13-ї армій РККА чисельністю 250 бійців. Протягом весни 1942 р. рота була активно задіяна в боях із радянськими партизанами, а 8 березня 1942 р. разом з німецьким підрозділом спалила хутори Гуту, Землянку і Терebenьки (які упродовж кількох місяців були базою з'єднання Сидора Ковпака), розстрілявши до 180 місцевих жителів. Після бойні сталася деморалізація підрозділу, який було розформовано. Командира роти майора Смориго за комісарське минуле розстріляли» [33, с. 33].

Інформацію про Сумську дивізію, яка воювала на фронті, подає в своїй книзі С.Г. Чуєв. Командування цієї дивізії складалась із німецьких офіцерів. Особовий склад складався з 10 тисяч колишніх військовополонених, не тільки з українців. Дивізія воювала за німців, брала участь в боях під Харковом і була фактично розбита під Сталінградом в 1942 р. [88, с. 92].

В монографії І.І. Дерейко розкриті більш розширені дані про дивізію, зокрема зазначив, що самоутворені українські формування стали коліскою створення «допоміжної охорони». Козацький загін Панченка виконував охорону та контрпартизанські функції у ближньому тилу діючої армії. Так, з кінця 1941 – на початку 1942 років у м. Сумах та м. Білопіль під патронатом 6 польової армії Вермахту з місцевих добровольців і відпущених військовополонених було сформовано до десяти українських батальйонів. Їх назвали «Сумською дивізією», але єдиного з'єднання ці батальйони ніколи не становили. Їх розподіляли по німецьких дивізіях, і використовувались, як охоронні та будівельні формування. У 6 армії вони склали 1 частину армійського і 7 підрозділів корпусного та дивізійного підпорядкування, та роту при окремому саперному батальйоні. Це були 6-й український батальйон (Ukrainisches Bataillon 6), робоча рота і рота безпеки 48-го танкового корпусу (Arbeits- und Sicherungs-Kompanie XXXXVIII. Panzerkorps), козацький ескадрон 113-ї піхотної дивізії (Kosaken Schwadron 113. Infanterie-Division), сотня допоміжної охорони 113-ї піхотної дивізії (Hundertschaft Hilfswachmannschaft 113. Infanterie-Division), допоміжна охорона 79-ї піхотної дивізії (Hilfswachmannschaft 79. Infanterie-Division), українська будівельна рота 8-го

армійського корпусу (Ukrainische Bau-Kompanie VIII. Armeekorps), українська будівельна рота при 94-й піхотній дивізії (Ukrainische Bau-Kompanie bei 94. Infanterie-Division), українська будівельна рота при 295-му саперному батальйоні (Ukrainische Bau-Kompanie bei Pionier-Bataillon 295). Частина з них загинула разом з 6-ю армією Паулюса в Сталінграді, інші ж були передані тиловому командуванню відновленої 6-ї армії. На квітень 1943 р. в її складі було три українські батальйони: 6-й та 111-й піхотні, та 109-й будівельний, загальною кількістю 2 908 бійців [33, с. 28].

Також були у жовтні 1942 р. сформовані вермахтом частини «Української Національної Армії», які нараховували 15 тис. воїнів у Білопільлі і 9,5 тис. у Ромнах – проти них воювали ковпаковці [40, с. 103].

Зокрема чимало мешканців Білопільщин пішло служити до сформованої у жовтні 1942 р. вермахтом частини «Української Національної Армії». Близько 75 % особового складу колишньої міліції перейшло на службу до німецької поліції та жандармерії) [43].

У червні 1941 р. для організації розвідувально-диверсійної діяльності проти СРСР був створений спеціальний орган управління «Абвер-закордон» на східному фронті діяв штаб «Валлі», польова пошта № 57219, який підпорядковувався Штаб «Валлі» підкорявся «Абвер-закордон».

У підпорядкуванні відділу «Валлі 1», керівником якого був підполковник Баун, з 1942 р. знаходився спеціальний орган «Зондерштаб Росія», що займався виявленням партизан та агентів Червоної армії в тилу діючої німецької армії.

До Абвергруп Сумської області належали:

1) Абвергрупа 104, яка умовно іменувалася «Хорст» і діяла при 6-ій німецькій армії. Польова пошта №06789. Абвергрупа 104 займалася розвідувальною діяльністю проти військ РККА. Вербували агентуру в таборах військовополонених. У травні – вересні 1943 р. – в Ромнах, Сумської області;

2) Абвергрупа 105 була сформована в липні 1941 р. в Могильові (БРСР) і додана до 2-ї німецької армії. Займалась активною розвідкою в ближньому та

глибокому тилу РККА. З кінця лютого до жовтня 1943 р. – в Сумах, Ромнах, Конотопі та селі Справжнє, Сумської області;

3) Абвергрупа 206 діяла при 4-ій німецькій танкової армії. Польова пошта № 48352. Впродовж серпня – вересня 1943 р. група дислокувалась в м. Ромни вела диверсійну роботу в тилу радянських військ. Перекидання здійснювалася пішим порядком. При відступі німецьких військ агентура залишалася на осідання;

4) Абверкоманда 302 до липня 1942 р. мала назву абверкоманди 3А і діяла при німецькій армійської угруповання Зюд. Займалася виявленням радянських партизан і розвідників в районах своєї дислокації, та радіо іграми. В 1942 група діяла в районі селі Ямпіль, Сумської області; з лютого 1943 р., а потім через. Охтирку, Сумської області, вибула в Київ;

5) Абвергрупа 323 діяла при 4-ій німецькій танковій армії. Польова пошта № 66789 Б. Вела розвідувальну діяльність та радіо ігри. Склад групи: до 30 штатних агентів і козачий загін до 20 осіб, для виявлення розвідників та партизан. Знаходились в літку 1943 року в Охтирці та Лебедині Сумської області;

6) Абвергрупа 205. Польова пошта № 06836. У лютому 1943 р. абвергрупа перейшла в підпорядкування абверкоманди 203, отримавши номер польової пошти 57079. Вона проводила розвідувальну діяльність проти підрозділів Червоної армії. Розташовувалась з квітня до вересня 1943 р. в селі Жолдаки Конотопського району, в Конотопі та Глухові. В м. Конотопі діяла школа диверсантів при АГ-205. Диверсантів відбирали з військовополонених в Києві (Дарницький район), Конотопі, Ромнах. Навчання до двох місяців група до 60 осіб. Диверсійно-розвідувальна діяльність на передньому краю. Мали при собі документи, про належність до партизан [71].

Отже завдяки джерельним даним можна прослідкувати які саме підрозділи окупаційних військ були задіяні на Сумщині. Були регулярні частини німецьких військ, також на теренах області були школи абвера. Створення підрозділів поліції почалося після наказу Г. Гімлера восени

1941 року. Основну допоміжну роль при створенні поліції відігравали так звані «Хіві» – добровольці на службі окупаційних військ. Спочатку верхівка німецької армії відкидала будь-які спроби використовувати місцеве населення та військовополонених на службі в Рейху, але після провалу блискавичної та скорої перемоги німецької армії, сталося велика нехватка в живій силі військових окупантів. Тому німецькі генерали почали створювати військові підрозділи з жителів окупованих територій. Також армії Рейху не вистачало кваліфікованих спеціалістів для виконання бойових завдань. Велика кількість військовополонених, які потрапляли з початку військових дій до полону, не залишились поза увагою командування німецько-фашистських військ. Згідно джерельних даних в області була створена навіть «Сумська дивізія», яка складалась з військово-полонених і брала участь у боях під Сталінградом. Також на Сумщині діяла українська допоміжна рота №522 поліції охорони. Фактично більшість цих рот складалась з колишніх військовополонених РККА. Їхня роль, як правило, полягала у виконанні допоміжних функцій: допомога поліції, охорона заводів та підприємств, концтаборів. Військовополонені були вимушені йти в такі підрозділи бо був шанс вижити, отримувати продуктовий пайок та більш-менш краще ставлення до себе зі сторони німецької адміністрації. Але окупаційні війська використовували їх у каральних операціях проти партизанських загонів та підпільників. Тому після таких каральних операцій нерідко, вони переходили на сторону партизанів та РККА. Але були і громадяни, які за власної ініціативи вставали до лав допоміжних підрозділів. Тому що політика перед війною була спрямована на знищення українського народу. В пам'яті народу були червоний терор, розкулачення, голодомор та тортури НКВС. Також місцеві жителі співпрацювали з окупаційною адміністрацією, тому що політика окупаційного апарату призвела до штучного голоду, а ті, хто працював в поліції, отримували грошове забезпечення, пайок та всякі пільги. А саме головне що родичів тих, хто працював на німецьку владу, не відправляли до Німеччини на роботи. Але

можна констатувати, що вибір кожний для себе робив сам, чи співпрацювати чи ні.

3.2. Табори та знищення населення Сумської області

На території Сумської області, як і інших окупованих територіях України, з різних причин відбулося багато випадків знищення мирного населення.

На основі листів-спогадів Валентина Смірнова систематизувала інформацію про радянських військовополонених на окупованій території України. За словами авторки однією із найбільших гуманітарних трагедій ХХ століття є полон радянських військових, за інформацією з різних джерел постає кількість військовополонених РККА командирів та бійців це 6,3–6,4 млн. осіб, з яких близько 57 % не дожили до завершення війни. Так як верхівка СРСР не підписала Женевської конвенції 1929 р., то Німецьке командування не вважало за потрібне дотримуватися положень цієї конвенції до військовополонених РККА. Як зазначає В. Смірнова, з різних документів та наказів стає відомо, що ще при підготовці нападу на СРСР та в перші дні війни військові РККА розглядалися як потенційні вороги націонал-соціалізму – «...противник, навчений не лише в солдатському, а й в політичному сенсі в дусі більшовизму» [79, с. 73].

Відповідно до наказу № 270 від 16 серпня 1941 р. Й.В. Сталін ухвалив: «Командирів і політробітників, під час бою тих, що зривають з себе знаки відмінності і що дезертирують в тил або здаються в полон ворогові, вважати злісними дезертирами, сім'ї яких підлягають арешту як сім'ї тих, що порушили присягу і дезертирів, що зрадили свою Батьківщину. Зобов'язати усіх вищестоящих командирів і комісарів розстрілювати на місці подібних дезертирів з начскладу» [80].

Як з цього приводу зазначає науковець Т. Пастушенко, здача в полон в СРСР вважалась як зрада та дезертирство, саме тому після звільнення з німецького полону військові зазнавали нових переслідувань від радянських

органів. З понад 1 836 тис. полонених повернутих з полону на батьківщину 233 тис. були засуджені та відбували покарання в таборах ГУЛАГу, а понад 600 тис. примусово працювали в трудових батальйонах. Реабілітували засуджених військових РККА за здачу до полону та засудили практику політичної недовіри, репресивних дій, та позбавлення пільг та допомоги колишнім військовополоненим та їх родинам тільки після смерті Й. Сталіна у 1956 р. [81, с. 37].

Про плани німецького командування щодо військовополонених на основі спогадів генерал-лейтенанта Курта фон Остеррайха пише у своїй статті А. Чайковський. Німецький генерал зазначав, що на нараді в березні 1941 р. в Берліні, в ставці Верховного головного командування, яке проводив генерал-лейтенант Райнеке (начальник управління у справах військовополонених), були озвучені такі умови тримання військовополонених: можливе тримання просто неба, без критих бараків, розстріл за спробу втечі, вбивство непрацездатних військовополонених за допомогою медпрацівників таборів. А за наказом Г. Гімлера з серпня 1942 р. почалось таврування військовополонених РККА спеціальними знаками [87, с. 25-26].

Саме у статті В. Шевченко розкриваються особливості ставлення до військовополонених. Так у наказі Гітлера від 2 липня 1941 р. підкреслювалося, що «будь-яка людяність стосовно військовополонених суворо переслідується». Такі категорії військовополонених до полону живих не брали: поранених, тяжкохворих, інвалідів, політпрацівників, євреїв, втікачів з концтаборів, партизанів, підпільників тощо. Полонених використовували як «живий щит» для наступаючих атак німецьких військових, а також для розчищення мінних полів. Вони не були забезпечені, згідно ст. 7 Гаазької конвенції, харчуванням, одягом і умовами тримання. По всій території України були створені різні види військових таборів, тюрем. Велика кількість полонених гинули при перегоні полонених до цих таборів. В цілому винищення місцевого населення та військовополонених проводилось на території України в 808 таборах, тюрмах, інших місцях ув'язнення, смертність в яких досягала 85 % [89, с. 68-69]

В статті А.В. Євтушенко подається інформація про табір військовополонених що знаходився на місці арtpолку в місті Конотоп. Цей табір ділився за такими категоріями: 1) військовослужбовці, які тільки що потрапили в полон; 2) фільтраційний табір – потрапляли полонені з першої категорії; 3) розташовувалися полонені, які пройшли фільтрацію і використовувалися на роботах. Табір функціонував з вересня 1941 р. по вересень 1943 р. та був знищений після звільнення міста Червоною армією у вересні 1943 р. [36, с. 181]. В статті Є.О. Васильченко надається детальна інформація про цей табір. Територія розташування табору військовополонених м.Конотоп складала 62 тис.м.² (в межах вулиць Братів Радченків та Ворошилова). Огороджена колючим дротом та кулеметними вишками. Умови тримання жорстокі та майже без їжі, трава та бур'ян становила основу їжі. Дослідник наводить дані, що в Конотопі за час окупації загинуло до 27 тисяч військовополонених та 2 870 місцевих мешканців [5, с. 23]. В пересильному Таборі військовополонених № 314 в м. Конотопа перебувало 100-130 пораних та хворих військовополонених. А вже впродовж червня-липня 1943 р. табір передислокували до м. Брест і кількість жертв невідома [67].

Протягом окупації міста Шостки було жорстоке відношення до місцевого населення. Території фабрики № 6 та двіру Хімітехникуму було місцем винищення людей. У дворі технікуму була розрита яма де були виявлені останки 452 чоловік. З 19 червня 1942 р. почалося знищення людей. Після ретельного обстеження місць винищення населення: 18 ям-могил, цегляного льоху та 8 щілин на території фабрики № 6 було встановлено, що після розстрілу тіла спалювали. Встановлено кількість знищеного населення 1198 чоловік. Винуватцями злочинів були: комендант міста Гаутман Тратвайн, зондер-фюрер Філов, майор Даутек, бургомист Лисенко, начальник кримінального розшуку Свитницький та ін. [18, арк. 97, 99].

Перебуваючі на території Лебединського району (Ворожбі, В.-Висторопі), партизани М.І. Наумова в лютому 1943 р. звільнили 2 000 військовополонених, які знаходились в Ворожбянській школі № 3, частина звільнених

військовополонених приєдналась до партизан інша частина пішла своєю дорогою [2, с. 162-163].

З архівних даних стає відомо, що в селищі Хутор-Михайловське Ямпільського району функціював табір військовополонених, що розташовувався у будівлі рафінадного заводу. Велика кількість військовополонених загинула від голоду, тортур та холоду, їм часто приходилось їсти траву та дерев'яну кору, були навіть випадки канібалізму. Після тортур в лютому 1942 р. були знищені всі військовополонені табору. Загальна кількість винищених військовополонених в Ямпільском районі 18 007 чоловік [7, арк. 159].

Схожа ситуація була і в інших таборах. Так, за даними акту обласної надзвичайної державної комісії з розслідування німецьких злочинів в місті Глухові розташовувався концтабір чисельністю до 12 000 військовополонених. Осіб, які утримували в таборі, морили голодом без хліба на одному супі, тому велика частина військовополонених помирали від голоду, були випадки канібалізму. Під час відступу німецьких окупантів з міста у лютому 1943 р. військовополонених евакуювали в місто Шостку. При евакуації до залізничної станції Глухів були розстріляні 200 чоловік. На залізничній станції військовополонених закрили у відкритих вагонах при мінусовій температурі, тому кількість жертв військовополонених до 12 000 тис. чоловік. Вижили тільки ті що втікли з табору [12, арк. 110].

За висновком комісії з розслідування окупаційних злочинів від 23 вересня 1943 р. з початку окупації міста Суми з 10 жовтня 1941 р. також розпочався терор місцевого населення. Тюрмою слуговало приміщення клубу рафінадного заводу. Ув'язнених також як і в інших таборах морили голодом та примушували тяжко працювати. Все єврейське населення повинно було бути зареєстрованим та носити жовту шестикінечну зірку. На території міста Суми впродовж 6-7 лютого 1942 р. відбулися розстріли єврейського населення, місцем яких став район цегляного заводу № 4. Кожний день проходили знищення місцевого населення, так в літку 1942 р. в ночі привезли з тюрми 102

людини, серед котрих було до 30 чоловік циганської національності та розстріляли на заводі ім. Фрунзе. Також були випадки розстрілів населення, яке було евакуйоване з інших місць. Так було розстріляно 105 чоловік евакуйованих жителів с. Олексієвка Вороніжської області взимку в районі цегляного заводу № 2, та біля хутора Тополя. А вже перед відступом німців з міста Суми в лютому 1943 р. було розстріляно та спалено 650 чоловік на території господарського двору в овочесховищі заводу ім. Фрунзе (4 ями). Серед знищених були засновники ОУН та «Просвіти» Сапун та інші. Архівні дані свідчать, що загалом було знищено 5 000 чоловік, з них 1 000 євреїв [26, арк. 1, 1 зв., 12, 13, 14].

Окрім терору проти місцевого населення в місті Суми також були знищені військовополонені. Так, за інформацією комісії з розслідування фашистських злочинів від 26 вересня 1943 р. в школі № 5 та гуртожитку рафінадного заводу розтошовувався табір військовополонених, загальною кількістю до 7 тис. осіб. За час діяльності цього табору загинуло більше 2 тис. чоловік через холод, голод та хвороби. У березні 1943 року під час відступу німецьких військ з м. Суми з табору було вивезено 150 військовополонених та спалені в овочесховищі на території військового містечка. Під час передислокування табору з міста Суми в Дарницю в дорозі було знищено 1 500 військовополонених, які не могли самотужки йти. Загальна кількість загинувших військовополонених Сумського табору за архівними даними складає більше 3 600 чоловік [70, арк. 14, 15].

Більш детально функціонування табору розкривають свідчення свідка І.М. Бекеша від 20 вересня 1943 р. Так табір діяв з червня 1942 по лютий 1943 року, військовополонені були з Миллерово, Острогорска, Курська та Сталінграду. Частина військовополонених (десь 10-15 %) становили цивільні особи – підлітки, жінки та літні люди, які були захоплені в полон в місцях бойових дій. Приблизна кількість полонених становила від 5 до 10 тис. чоловік. Всіх військовополонених тримали в нелюдських умовах та морили голодом

Лучанське кладовище стало місцем поховання 2 000 тис. чоловік, які померли в таборі від голоду [75, арк. 6, 7, 8, 9].

Є також архівні данні і про інші табори в Охтирському, Середино-Будському та Смилявському районі Сумської області, про які мало де можна зібрати інформацію. Наприклад:

1) військовополонені знаходилися у зруйнованій будівлі Охтирському міському кінотеатру взимку. Годували дуже погано. Давали 100 грам хліба сурогату і один раз в день давали каламутну рідину (суп). У таборі лютував черевний та висипний тиф. Від епідемії, холоду, голоду і розстрілів загинуло дуже багато військовополонених [19, арк. 101];

2) у листопаді місяці 1941 р. на території заводу «Котломостроя» на околиці Середино-Буди був розміщений табір військовополонених в 10 000 чоловік. За час існування табору від голоду та розстрілів загинуло 600 людей [22, арк. 130];

3) у радгоспі Ракіти Володимирської сільради розташовувався табір військовополонених. Умови життя були важкі. Восьмеро військовополонених намагалося втекти їх упіймали, двох втікачів розстріляли. За час існування табору розстріляли 18 чоловік [24, арк. 135].

За даними з архівних джерел стає відомо про окупаційний період Конотопщини. Так, вже с перших днів окупації почався терор місцевого населення. Був видан наказ про реєстрацію єврейського населення, комуністів, та інших активістів. Було заарештовано всі члени 280 єврейських сімей загальною кількістю до 1 000 чоловік, їх утримували в в'язниці, де піддавали знущанням та тортурам. Впродовж 2-6 липня 1942 р. все єврейське населення міста було знищене в кар'єрі цегляного заводу. На місці розстрілу виявлено 12 могил, в яких загинуло до 1 500 чоловік. На території нового кладовища виявлені до 20 могил, в ярах біля скотобійні 4 могили і в аеропорту [25, арк. 91, 93].

У місті Ромни гетто було створено ще у вересні 1941 р., воно розташовувалося по вулиці Маяковського в двоповерховому будинку. Перших

євреїв розстріляли 10 листопада 1941 р. біля села Піски – 1 223 людини. Всіх інших євреїв розстріляли 6 липня 1942 р. в гіпсовому кар'єрі на околиці Засулья [89].

На основі архівних даних стає відомо про жертви Німецько-фашистського терору по Роменському районі. Зокрема подаються такі данні: жертвами стали 4 052 чоловік, у тому числі 3 680 чоловік єврейського походження. Розстріли в 1941–1942 роки проходили біля с. Герасимівка. На території міста Ромни виявлені 16 ям із замученими громадянами. Також знайдені ями в гаю (біля міста Ромни). За словами свідка в лютому 1943 р. в колодязях по вулиці Карла Маркса, втопили 24 людини [9, арк. 127].

На основі архівних джерел стає відомо про окупаційний період Кролевецького району: терор по відношенню до місцевого населення почався з перших днів. На околиці міста Кролевця 3 листопада 1941 р. було знищено 73 євреїв. А вже 11 січня 1943 р. було розстріляно 285 чоловік радянських партійних працівників. В селах району проходив терор і згвалтування місцевих жінок. На основі свідчень свідка в місті Кролевець біля кладовища в районі льодовика ночами знищували місцеве населенн. Загальна кількість жертв становить 458 чоловік [15, арк. 116, 117]. 11 січня 1943 р. були розстріляні всі цигани, які осіло проживали в селі Ленінське, та їх родичі, які приїхали на свято Різдва Христового. Загалом 44 чоловіка загинуло в Кролевці в Гайовому Яру і льодовня промкомбінату та інших місцях [63].

В Бурині декілька раз проводили масові розстріли місцевого населення в листопаді 1942 р. та в лютому 1943 р. на території Буринського цукрового заводу було розстріляно більше 200 чоловік місцевого населення [66, с. 16].

Урочище Борок стало масовим місцем знищення місцевого населення Глухова в листопаді 1942 р де було розстріляно до 700 чоловік. Також в центрі міста встановили шибеницю, де вішали місцеве населеня [42, с. 215-216].

У Глухівському районі в листопаді 1941 р. на хуторі Варський було живцем спалено 32 людини. А у березні 1942 р. на хуторі Гути Землянської сільради було знищено 440 місцевих жителів [11, арк. 110].

З книги Ковпака про діяльність партизанського загону в Глухівському районі стає відомо про причинно-наслідкові дії окупаційних військ по відношенню до місцевого населення: «Є, вірніше, було, в Слоутских лісах невелике село Гутка. З чоловіків залишилися тут тоді, здається, одні тільки діди. Зустріли вони нас, як синів. На інший день після нашого приходу в Гутку був тут невеликий бій. Підійшов загін німців, близько ста чоловік. Партизани розсипалися ланцюгом по околиці села. Бій закінчився тим, що німці, втративши вбитими з десяток солдатів і офіцерів, відступили від Гутки. Припало нам потім ще раз проходити через це село. Було вже літо або навіть осінь. Підходимо до нього: що таке, де Гутка? Місцевість неначе та ж, а Гутки немає. Залишилися від села тільки вуглинки, та і вуглинок з бур'яну не видно. Спалили німці Гутку дотла. Де діди? Виявилось, мало не усі живцем згоріли. Німці нікого не випускали з будинків, що горіли, тримали під обстрілом всі вікна та двері» [59, с.47-48].

У Миропільському районі розпочався терор. Впродовж окупації в с. Миропілля було розстріляно 21 військовополонений та 184 чоловіка місцевого населення, повішено 29 чоловік. В березні 1943 р. в урочищі «Карлов Яр» розстріляли 16 військовополонених [8, арк. 121].

В селі Недригайлів з перших днів почався масовий терор місцевого населення повішали 17 чоловік та закатували 13 чоловік. За зв'язок з партизанами в грудні 1941 р. вирізали 3 родини з дітьми. Також було знищено 5 сімей євреїв з дітьми. Місцем масового розстрілу місцевого населення став сосновий бор за с. Недригайлів. Загальна кількість знищеного з 22.09.1941 по 09.09.1943 р. населення становить 562 особи [14, арк. 125].

В Путивльському районі розстрілювали не тільки місцевих але також з інших районів. По району було розстріляно 83 чоловіка, по Н. Слободській сільраді розстріляли 409 чоловік, 7 червня 1942 р. розстріляли ще 100 чоловік, розстріли здійснювали угорські підрозділи, а місце злочину були погребі колгоспу [15, арк. 126].

По всій території Середино-Будського району загинуло 2 434 цивільних і 600 військовополонених. У с. Велика Берізка в березні 1942 р. в будівлі МТС було знищено 100 людей. У селі Черкацке в квітні 1942 р. було вбито 60 осіб місцевого населення. У травні 1942 р в селі Стара Гута. було розстріляно до 25 осіб [22, арк. 130].

У Синявському районі в с. Беєво в лютому 1943 р. були замучені 6 чоловік. При відступі німців з хутора Потопиха Подільковської сільради ззамучили 10 чоловік. У селі Синяївка у вересні 1943 р. окупанти вбили 4 чоловік. 7 вересня 1943 р. біля с. Капустянці розстріляли потрапивши в полон 6-х червоноармійців [23, арк. 132-133].

В Смилявському районі розстріляли 193 місцевих та 18 військовополонених. Місцевих жителів чоловічої статі в с. Ракіти розстріляли, за небажання служити окупаційним військам [24, арк. 135].

За час окупації Охтирського району було замучено до 2 000 осіб. У центрі міста Охтирка вішали та вбивали місцевих. У с. Спешня повісили 2 чоловік, розстріляли 11 військовополонених та 5 цивільних [19, арк. 101].

За час окупації Білопільського району було вбито до 100 чоловік місцевого населення. Під час окупації селища Ворожба Білопільського району проводився терор та вбивства місцевого населення. На території Військбуду були знайдені останки закатованих людей в кількості понад 2 000 чоловік. У лютому 1943 р. при відступі з Ворожби, було вирізано 5 сімей у кількості 20 чоловік [10, арк. 103].

За час окупації Велико-Писарівського району було розстріляно 105 місцевих мешканців та 66 військовополонених, повішено 46 чоловік. По всьому району вішали військовополонених, так в селі В.Івни 9 повішених військовополонених не ховали по 20 днів [11, арк. 105].

За час окупації Грунського району розстріляли 94 людини, вбили 58 військовополонених та повісили 66 чоловік. На території М.-Павловської сільради було повішено 13 військовополонених [13, арк. 112].

З 25 грудня 1941 р. почався терор місцевого населення в Липоводолинському районі, так в радгоспі ім. Калашникова розстріляли 9 євреїв. У Селі Герасимівка в азбестових кар'єрах знищували місцеве населення [17, арк. 119].

Місцем знищення місцевого населення в Талалаївському районі стало урочище Сельниковщина де 10 січня було розстріляно 28 євреїв. А 11 листопада 1941 р. розстріляли на території Медвежевського сільвиконкому після звалтування трьох молодих єврейських дівчат з м. Чернігова [20, арк. 142].

Під час окупації Тростянецького району було знищено 199 чоловік. Впродовж листопада 1941 р. – березня 1942 р. у центрі міста Тростянець було повішено 46 чоловік. Через вбитого німця в лютому 1942 р. було страчено 15 чоловік у дворі Райспоживспілки. У лютому 1943 було вбито 58 осіб (жінки та діти) за прохання, щоб видали картоплю для їжі. 10 лютого 1943 р. хутір Чернещина Жигаєвської сільради був спалений, а 48 осіб (чоловіки та підлітки) були розстріляні в селі Боромля [21, арк. 145].

Наслідки бою партизанського загону Ковпака в Новослободському лісі біля монастиря призвели до найбільшої трагедії в Сумській області. Ці події добре описані самим Ковпаком: «Ми очікували повернення підричників в Казенному лісі за селом Бруски. Це кілометрів 15 від Нової Слободи, на межі Курської області. Тут ми дізналися про страшне злочинство, яке вчинили німці і угорці в Новій Слободі і селах, що оточували її. Виявивши, що партизани зникли, ні в монастирі, ні в лісі нікого немає, вони повернулися в Нову Слободу і стали знищувати, щоб помститися мирним жителям. Гітлерівці, як скажені, бігали по дворах, хатах, стріляли з автоматів направо і наліво, кидаючи гранати у вікна, підвали, сараї, заколюючи дітей кинжалами. Впродовж можливо півгодини було вбито 700 людей похилого віку, жінок, дітей» [59, с.75-76].

Як стає відомо з анотованого показника про знищені села, можна оцінити весь масштаб трагедії, яка розігралася під час окупації на Сумщині. У списку найбільш винищені села:

Глухівський район с. Нова Слобода – початок знищення 22 червня та 7 липня 1942 р. Загинуло 586 місцевих мешканців та спалено 760 дворів;

Шосткінський район с. Івот – був спалений 10 березня 1943 р. Загинуло 392 місцевих мешканців та спалено 223 двори [85, с. 203, 221].

На території Сумської області розігралися трагічні події з перших днів окупації області, зокрема в різних районах почалося масове знищення євреїв, циган та місцевого населення. Так як територія області знаходилась неподалік від театру військових дій, тому окупаційні війська створили розгалужену систему військових таборів. Найбільші військові табори були в містах Конотопі, Сумах та Глухові та інших містах. В **Додатку Д** представлені покази свідка, який вказує що в Конотопському таборі було знищено військовополонених, євреїв та місцевих жителів до 30 000 чоловік. На основі цього документу стає відомі шокуючі дані про знищення людей в м. Конотоп. У **Додатку Е** представлено документ: «загальні висновки по винищенню місцевого населення Сумської області». В цьому документі вказується загальна кількість знищеного населення по Сумській області.

З одного боку Голокост та знищення мирного населення – це наслідок політики німецької верхівки для окупованих територій. А з іншого боку – саме дії партизанів стали тим невідворотним моментом, що призвели до таких великих чисток та знищення жителів міст та сіл. Їхні диверсії приводили до каральних операцій проти місцевих жителів, тому дії партизан підставляли під удар місцевих (найбільша – Новослобідська трагедія). Якщо і звільняли якихось арештованих, то це були прямі родичі партизанів (Корюківська трагедія). Треба було більше приділяти увагу до концтаборів де можна було успішно знищувати ворогів, звільняти військовополонених та боротися проти вивезення продукції та остербайтерів до Німеччини. Однак партизани не були народні в повному значенні цього слова, тому що їхніми діями керували через 4 відділ НКВС Строчачева і вони виконували задачі які ставили із Москви, не зважаючи на наслідки для цивільного населення.

РОЗДІЛ 4 РУХ ОПОРУ НА СУМЩИНІ

4.1. Партизанські з'єднання та підпільні організації

На відміну від ОУН партизанські з'єднання на території Сумщини чинили вже збройний спротив, який приймав різні форми впродовж років окупації території області.

О. Білоус у своїй статті проаналізував умови створення партизанських загонів. Зокрема зазначив, що у перші місяці війни партизанські групи діяли як розвідувальні групи, склалися в більшій мірі з бійців підрозділів НКВС. Основними їхніми завданнями стало з'ясування слабких місць в наступальних підрозділах німецьких військ та точкова диверсійна робота. Перші партизанські загони створювалися представниками НКВС, КП(б)У і РСЧА, з власним баченням вирішення поставлених завдань та цілей. У статті наведено такий приклад – інспектування 31 серпня 1941 р. партизанського загону під командуванням Бондаренка як недолік було відмічено те, що «загін складається винятково із членів ВКП(б), безпартійних не приймали. Було майже 10 випадків, коли безпартійні товариші просилися до загону, але їм відмовляв перший секретар РК ВКП(б)» [4, с. 58-59].

В статті авторів Т. Воронської та О. Лисенко детально описано умови створення партизанських загонів. Так, оперативним управлінням Генерального штабу РККА була створена методична розробка «Партизанські загони та їх тактика», яка 16 липня 1941 р. була надіслана до штабів фронтів. В ній надавалися детальні рекомендації щодо виконання диверсійних операцій. Покроково розписані умови створення бойових партизанських підрозділів, які могли складатися з 15–150 чоловік та здійснювали диверсійну діяльність по знищенню об'єктів інфраструктури, штабів, руйнуванню аеропортів, складів та мостів. В рекомендаціях були визначені і завдання діяльності малих диверсійних груп місцевого населення (складом 3–5 чоловік, чи однаків): руйнування мостів, організація аварій поїздів, знищення військових об'єктів та представників окупантів. Завданням оперативних груп НКВС-УНКВС

республік, країв та об-ластей була діяльність по знищенню диверсійних груп та десантами-парашутистами. З серпня 1941 р. були реорганізовані у 4 відділи НКВС-УНКВС, які почали створювати партизанські полки, винищувальні загони, диверсійні групи та управління їх діяльністю по всій території УРСР [82, с. 190-191].

Командування Вермахту встановило цілі по створенню винищувальних батальйонів. Із донесення розвідувального відділу командуванню фронтового оперативного тилу «Південь» стає відомо на основі показів взятого в полон офіцера РККА: «З липня 1941 р. противник всюди створив військові частини, з ціллю охорони важливих військових об'єктів, контроль за пересуванням населення, боротьба з десантниками-парашутистами, саботажниками та шпигунами. Та був видано наказ про діяльність на окупованій території залишених військовослужбовців винищувальних батальйонів» [4, с. 59-60].

А ось так описав бойову діяльність партизан О. Білоус: «Саме з території Сумської та Чернігівської областей почалось поширення партизанського руху на всю Україну. Основу цих підрозділів становили діючі підрозділи військових РККА, які пробивалися з оточення та з створених місцевих винищувальних загонів, які були створені на початку 1941 р. 30 травня 1942 р. було створено Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР) та органи котрі взаємодіяли зі штабами РККА. А вже 20 червня було створено Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі з колишнім заступником наркома внутрішніх справ УРСР Т.А. Строкачем. Головне завдання створеного органу було об'єднане управління по координації дій між партизанськими загонами та частинами РККА» [3, с. 101].

Так ці події описані у дослідженні В.А. Нестеренка, який зазначав, що ще на початку війни були зроблені неефективні кроки командуванням РККА а саме: роль партизанської війни не було оцінена в повній мірі, на початку війни не було єдиного центру організації та взаємодії між партизанськими підрозділами та штабами РККА. Відсутність у повній мірі забезпеченням зброєю, боєприпасами, одягом, засобами зв'язку. Провал у роботі з

призначенням командного складу партизанських загонів, неефективна робота по залученню місцевого населення для вступу в лави партизанських загонів. Не були враховані природно-географічні умови, в яких планувалось діяльність партизанських загонів (в степових умовах). Призвело до того, що на 1 жовтня 1941 р. в різних областях України було 738 партизанських загонів кількістю 26 257 чоловік, 191 диверсійна група з 1 374 бійцями. На 1 травня 1942 р. діяло 200 загонів з 12 000 тис. бійцями. А вже на 26 червня 1942 р. залишився зв'язок тільки з 22 загонами з кількістю у 3 310 чоловік. Тому партизанський рух існував лише у Північно-Східних областях [83, с. 109-110].

Перед початком окупації Сумської області було створено 35 партизанських загонів з кількістю до 1 450 чол. А 13 загонів розгорнули свою діяльність з початку окупації області і до кінця 1941 р. Діяли такі підрозділи: Путивльський під командуванням С.А. Ковпака та С.В. Руднева, Есманський – І.Є. Анисименка, Конотопський – В.П. Кочемазова, Лебединський – К.Г. Карпова і О.І. Фролова, Хотінський – С.С. Звягіна та І.К. Козолупа, Груньський – С.В. Лебеда та інші [6, с. 9-10].

З оперативного звіту командира Сумського партизанського з'єднання С. Ковпака за період з 6 вересня 1941 р. по 1 січня 1944 р. не раніше 1 січня 1944: «Після промови товариша Сталіна 3-го липня 1941 р. в Путивльському районі почалось створення винищувального батальйону. Керував цією роботою за дорученням РК КП/б/У, товариш Руднев Семен Васильович. З 3-го липня по вересень 1941 р., в місті Путивль був сформований винищувальний батальйон. Але в ньому були члени та кандидати ВКП/б/У. Секретарі РК КП/б/У забороняли прийом безпартійних до складу партизанських загонів. Тому на початку окупації Путивля попали до рук німців та загинули частина таких винищуваних підрозділів. Так як ці секретарі не проводили роботу для підготовки населення як діяти під час окупації, тому багато хто пішли працювати з окупаційною владою. З усіх намічених райкомом командирів партизанських загонів залишилися тільки товариш Руднев Семен Васильович та я» [1, с. 53-54].

Також були задіяні підпільні організації. Головну увагу підпільники зосереджували на розвідці тилу ворога. Вони інформували партизанів, а через них армійські частини про чисельність ворожих гарнізонів, систему оборонних споруд, дислокацію військ, пересування частин і підрозділів, аеродроми, склади, влаштовували різні диверсії. У своїй роботі партійні комітети спирались на партійні організації партизанських загонів і з'єднань, проводили політичну роботу як серед партизанів, так і серед населення, яку нав'язувала комуністична верхівка. У багатьох випадках підпільні партійні комітети і групи діяли в містах або інших населених пунктах, де знаходились німецькі гарнізони [58, с.25].

З перших днів окупації в (урочище Маріца біля с. Зазирки) Глухівського району діяв партизанський загін під командуванням П.Л. Кульбаки. А вже 27 січня 1942 р. з'єднався з загonom С.А. Ковпака, з лютого увійшов до складу Сумського партизанського з'єднання. В подальшому був перетворений в полк при 1-й Українській партизанській дивізії під командуванням генерал-майора П.П. Вершигори. Другий загін на чолі з майором І.С. Чайка (близько 100 бійців). Проводили диверсійну діяльність по станції Хутор-Михайловский. І.С. Чайка в Брянських лісах загинув в полоні. Очолив загін начальник штабу І.В. Чубун, та діяв до звільнення району військами РККА.

В самому ж місті Глухові під командуванням молодшого лейтенанта О.Г. Бойка, розгорнула діяльність підпільна організація з акторів Глухівського театру О.І. Мостипана та Мажуга, та інших людей. Збір групи проходили в театрі чи на квартирі В. Бойка. Під час організації теракту в театрі 26 квітня 1943 р. їх заарештували та 6 травня розстріляли (прізвиська членів групи не встановлені) [47.с.36-39].

В продовж окупації міста Суми, діяли різні підпільні організації. Партизанські групи з Нікольського лісу здійснювали різні диверсії. Так підрозділ Івана Писаненка та Марії Рахманової знищував живу силу противника. А загін Софії Тихончук вів пропаганду та влаштовував диверсії в місті, з жовтня 1941 р. в місті діяла підпільна організація «Прапор», під

кандуванням Дмитра Косаренко займалися пропагандою та збирали розвідувальні дані. Сумський партизанський загін був знищений впродовж листопада-грудня 1941 р. після арешту М.М. Проценко, С.Н. Тихончук та інших членів загону. Весною 1943 р. були арештовані члени підпільної організації – Дмитро Косаренко, Володимира та Наталію Рапот, Володимира Худякова та інших членів а 22 квітня 1943 р. їх стратили. В той же час група під командуванням Володимира Теребуна діяла до визволення міста Суми військами РККА [55, с. 35].

Хотінський партизанський загін на чолі з С.С. Звягіним розпочав діяльність з жовтня 1941 року в Сумському районі. Склад 70 чоловік тісно співпрацював з 40-ю армією. Особовий склад загону майже весь загинув в травні 1942 р. на території Курської області. Партизанський загін на чолі з В.А.Литвиненко, з січня 1943 р. діяв в Сумському і Краснопільському районі. А в березні увійшов до складу РККА. Підпільна організація під командуванням А.І. Зякуна розгорнула свою діяльність в Хотіні. У складі 25 чоловік організація займалась агітацію та проводила диверсійну роботу. Такі ж групи діяли в селах Вакалівщина, Підліснівка, Яструбине [56, с. 36].

Підпільна організація під командуванням І. Притико, яка почала діяти з вересня 1941 р. у Бурині, займалися агітаційною роботою. Однак після невдалого теракту 31 грудня 1941 р. І.Г.Притику та членів організації заарештували та стратили. В с. Сніжки з грудня 1941 р. діяла підпільна група, яка вела агітаційну роботу, до її складу входили І. Мартиненко, Є. Мельник та інші. У лютому 1942 р. І. Мартиненко був заарештований і розстріляний [46, с. 38].

З початку окупації в місті Білопілья діяла підпільна група на чолі з Л.Т. Сердюком. Також в місті діяли одинаки підпільщики – І. Подобрій та Л. Петренко. Займалися збором інформації та агітацією. У селищі Великожовтневого цукрокомбінату з осені 1941 р. діяла група на чолі з Т.С. Кошовим. До групи входили Д.С. Дяченко, В.М. Кисленко, М.І. Котов, Г.Т. Стеценко, Г.П. Яценко. Вони займалися агітаційною діяльністю та збором

зброї, проте на початку 1942 р. були викриті та знищені. А підпільшики сіл Гуринівка, Василівщина, Річки з вересня 1941 по вересень 1943 р. займалися різними диверсіями. Діяли підпільні групи в селах Іскрисківщина, Шкуратівка [45, с. 35-36].

На території Краснопілляського району діяли партизанські загони в Захаревському (на чолі з І.А. та О.А. Коваленки, В.І. Бочкін, Н.В. Боярко), Великобобриському лісах (командир І.Г. Гребченко), які були знищені. А партизанський загін, що діяв в Миролільському лісі під командуванням М.Я. Рижового, втративши частину особового складу продовжував боротьбу. Партизанський загін ім. Сталіна (командир В.А. Литвиненко, комісар М.М. Гончаренко), був створений на початку 1943 р. займався диверсійною роботою [49, с. 36].

З серпня 1941 р. почав діяти Конотопський загін (командир Ф. Канавець, якого після поранення замінив В. Кочемазов). Згодом загін приєднався до Путивльського загону С. Ковпака, та увійшов до складу Сумського партизанського з'єднання. Робили диверсії на залізниці та знищували мости та переправи. Перейменований в загін «Смерть фашизму!» загін влився в підрозділ Я. Мельника, а взимку 1943 – до з'єднання М. Наумова. В місті Конотоп діяла підпільна організація керівники І. Сохіна і В. Долбіна, які збирали данні про переміщення ворога залізницею. Інші групи підпільщиків (керівник Л. Андреев) і родинна група П. Глуценка (дружина Євдокія Миколаївна та дочка Надія). В Конотопському районі діяли в таких селищах Дубов'язівка на чолі з керівником П.Л. Навальним, Новомутин (С.О. Приймак), Озаричі (І.К. Стрельченко), Бочечки (Г.П. Мошенко). Головною їхньою діяльністю було пропаганда та збір зброї [48, с. 37].

В Лебединському районі вже в жовтні 1941 р. діяв партизанській підрозділ на чолі з К.Г. Карповим. Загін займався знищенням техніки та живої сили противника. Впродовж квітня-травня 1942 року цей підрозділ був знищений. З травня 1942 р. у Лебедині діяла підпільна група під керівництвом С.П. Роєнка. Головною метою групи було збір інформації та проведення

агітації. З жовтня 1941 р. до визволення району діяла підпільна група в с. Будилка (керівник В.Т. Карпов) [50 с. 36-37].

В околицях с. Вільшана Недригайлівського району з 23 вересня по 5 грудня 1941 р. діяв партизанський підрозділ під командуванням А.К. Калиниченка у складі 12 чоловік. Після бою в с. Великих Будках підрозділ був викритий та знищений. Ще одна підпільна група діяла в межах Недригайлівської селищної та Засульської сільської ради з серпня 1941 р. по вересень 1943 р. під командуванням Г.М. Капури та займалась агітаційною роботою. На початку вересня 1943р. група також була знищена. У селі Терни з вересня 1941 р. також діяла підпільна група, що займалась агітаційною роботою (командир Р.Е. Тищенко), у складі 7 чоловік, а в січні 1942 р. група була знищена. У серпні 1942 р. в даний район була закинута група партійних працівників. Підпільний райком партії очолив І.Д. Решетняк, який створив партизанський загін, під командуванням А.І. Щебетуна. Згодом в січні 1943 р. приєдналися до лав партизанського з'єднання М.І. Наумова [51, с. 36-39].

В Кролевецькому районі діяв партизанський загін «Помста стахановців» (під командуванням К. Онопченко). 22 лютого 1942 р. підрозділ влився в партизанське з'єднання С. Ковпака. Командиром став В. Кудрявський. У складі з'єднання загін діяв до розформування. У с. Воргол був створений партизанський загін на чолі з С. Кириленком, який входив до з'єднання. З перших днів окупації в м. Кролевець діяли декілька підпільних груп Ф. Гриня (з вересня 1941 р. до визволення) і В. Войналовича (з вересня по листопад 1941 р.). У грудні 1941 р. з вихованців школи № 1 була створена підпільна група (командир М. Журик) «Патріот Вітчизни», що діяла до визволення району [39, с. 589-590].

З серпня 1941 р. в Охтирському районі було сформовано декілька партизанських загонів. Зокрема, загін із с. Хухра під командуванням М.М. Фененка знищений в січні 1942 р.; загін «Гроза» (командир І.Є. Горобець), який діяв в Тростянецьких, Мартинівських і Лутищенських лісах після ряду деверсій, остаточно знищений в лютому 1942 р. біля с. Вербове.

У с. Розсохувате діяла партизанська група (командир лейтенант Я.П. Міщенко), яка складалась з 9 чоловік та з листопада 1941 р. по листопад 1942 р. знаходилася в Тростянецьких лісах та займалася різними видами диверсій. В Грунському районі з початку окупації, діяв підрозділ на чолі з П.П. Кульомзи складався з 30 чоловік припинив боротьбу в листопаді 1942 р. Грунський партизанський підрозділ на чолі з С.В. Лебедем об'єднався із підрозділом М.І. Проскуріна, діяли в Курській і Харківській областях. Загін С.В. Лебеда зазнав із-за втрат і наприкінці 1942 р. бойову діяльність закінчив. Впродовж 1941 року підрозділ діяв в Климентівських і Староіванівських лісах (під командуванням П.П. Петренка). Допоміг вийти арт дивізіону з оточення, згодом вони перейшли в діючу армії РККА. У м. Охтирка діяв заделегіть створений розвід взвод (командир Ф.А. Михайленко) займалися збором розвід даних. У квітні 1942 р. були арештовані та та знищені. На весні 1942 р. на території Охтирського району діяв десантований розвідувальний підрозділ «Сокіл» (командир Д.Я. Кащеєв). Група загинула в бою з польовою жандармерією. Продовж зими 1943 року діяв в селищі Чупахівка партизанський підрозділ «окруженців» чисельністю 29 чоловік. Проводили диверсійну роботу по знищенню живої сили та техніки ворога, а після звільнення Чупахівки підрозділ перейшов до регулярних частин РККА [52, с. 36-39].

У Роменському районі ще на початку окупації було створені організація для боротьби проти окупантів. Так вже в серпні 1941 року діяли підпільні партійні організації: в с. Глинську (під керівництвом секретаря І.А. Кузьменко), в с. Сміле (під керівництвом секретаря П.Т. Перепнегников) і в с. Бацмани (голова Я.Я. Короткий). Дані організації проводили диверсійну роботу, саботажем та займалися агітаційною діяльністю. Але їх швидко викривали, так в грудні 1941 р. була знищена Бацманська, в лютому 1942 р. – Смілівський, а в серпні 1942 р. – Глинський райкоми КП/б/України. За весь час окупації в с. Глинському було створено декілька підпільних організацій. На початку 1942 р. була створена організація на чолі з В.Ю. Войнаровичем, яка була знищена в лютому 1943 р. Її завданням була агітація та збір зброї. Наступна

була організована в лютому 1942 р. налічувала 25 чоловік (під головуванням І.А. Кузьменко). була направлена на різні диверсії та агітаційну роботу, однак була розкрита та знищена в серпні 1942 року. Діяльність третьої розпочалась з серпня 1943 як групи у кількості 23 чоловік (на чолі з С. В. Савченко), яка діяла до кінця окупації [53, с. 35-36].

Сперших днів окупації в Середино-Будського району в вересні 1941 р. діяв партитизанський загін під командуванням І.М. Антипченко. Підрозділ складався з 102 чоловік, після загибелі частини партизанів в жовтні, інша частина перейшла в діючу армію РККА. В с. Василівка з 26 березня 1942 р. почав діяти партизанський загін «За Батьківщину» (під командуванням І.Ф. Федорова). Вже в квітні 1942 р. разом з підрозділами Ковпака С.А. та О.М. Сабурова діяли по району. В червні 1942 р. відійшли в Брянські ліси, де влився в з'єднання О.М. Сабурова та в жовтні пішли у рейди на Правобережну Україну. З 23 жовтня 1942 р. почав діяти другий Середино-Будський партизанський загін (під командуванням І.Д. Сеня). А в березні 1943 р. почав діяти третій Середино-Будський партизанський загін (під командуванням Є.Д. Кавера), складався із 92 чоловік, які займалися диверсіями на залізниці. З 2 жовтня 1941 р. почав діяти партизанський загін Зноб-Новгородського району у складі Ямпільського загону, а з 9 травня 1942 р. виділився в самостійний загін (під командуванням М.В. Таратути), з липня 1942 р. – загін ім. Щорса. У вересні 1942 р. влився у з'єднання М.О. Сабурова, та брав участь у рейді на Правобережну Україну. З жовтня 1942 р. почав діяти другий Зноб-Новгородський (Хильчицький) партизанський загін (під командуванням К.Г. Горюнова), займалися диверсіями на залізниці. З серпня 1941 р. по березень 1943 р. в Зноб-Новгородському районі діяла підпілля під командуванням І.В. Хабоки [54, с. 36-37].

З серпня 1941 р. почав діяти Шосткінський партизанський загін (під командуванням К.Ю. Трало), який разтошовувався в Крутишинському лісі під Слоутом. Займалися диверсіями, знищенням живої сили та техніки ворога та агітацією. У червні 1942 р. частина влилась до загону С.А. Ковпака, інша до

О.М. Сабурова. Також тут діяла група Я.І. Мельника, бійці якого наприкінці 1942 р. увійшли до 2-го Шосткінського партизанського загону (під командуванням А.П. Смика). Займалися диверсіями на залізниці. У березні 1943 р. частина партизанів приєдналась до Я.І. Мельника, та з ним пішли у рейди, інші партизанили в Брянських лісах. На території району діяли різні групи підпілля. Так група (на чолі з Володимиром Єфименком) складалась з 8 чоловік, займалась збором зброї та боєприпасів, медикаментів для партизан. У с. Локотки загін попередили вивіз 60-ти чоловік на роботу до Німеччини. Підпільна група І.П. Боткова займалось збором інформації про дислокацію окупаційних військ та агітацією, була викрита та знищена. У с. Вороніж підпільну групу на чолі з Юрієм Кордя та Володимиром Адаменко, яка займалася агітацією, було виявлено та знищено [57, с. 39-40].

Ще на початку війни були закладені спеціальні бази для створення партизанських загонів. Тактика якою діяли партизанські загони, зводилась до винищення окупантів та їхніх помічників, при цьому не враховували життя населення окупованих територіях. При вивченні матеріалу про партизанів документи насправді відкрили дані, ким саме були партизани. Вони не були захисниками та народними месниками як їх красиво малювали радянські автори. В художніх книгах вони постають як захисники населення, яке опинилося на окупованих територіях, героїчно розказують про їхні битви проти окупантів. Але на справді всі партизани це ставленики комуністичних керівників. Вони діяли згідно наказів з великої землі під патронатом НКВС. Через їхні дії страждало місцеве населення, бо проти німців вони воювали в селах чи біля сіл. Хоча правильніше треба було воювати в полях і тим саме не підставляючи місцеве населення. Як наслідок їхніх дій сталася найбільша трагедія в Сумській області – це події у Новій Слободі. В таких містах як Глухів, Конотоп знаходилися концтабори, де знищили велику кількість військовополонених, яких могли партизани звільнити. Але їх не звільнили, тому, вважаю, що в трагедіях по знищенню військовополонених також винуваті командири партизанських загонів, які діяли в тих районах де були концтабори.

А таке явище як мародерство красиво замінено висловом продуктової заготівлі, хоча фактично це було забиранням останньої їжі в селян. Важко оцінювати діяльність всіх партизан, можливо архівні дані не зберегли фактів рятування чи допомоги місцевому населенню. Слід констатувати, основувшись на архівних джерелах, щоденнику Ковпака та інших джерелах те, що діяльність партизанських загонів не була самостійна, не була спрямована на захист місцевого населення, здійснювалася за наказом з Москви, а радянське командування вважало місцеве населення, якщо не ворогом то, принаймні, посібником ворога, тому їхньою долею не переймалися. Саме тому дії партизанів негативно вплинули на долю місцевого населення та спричинили такі жахливі наслідки.

4.2. Підпілля ОУН

Опір загарбникам чинився впродовж всього періоду окупації Сумської області як і в цілому в Україні. Діяльність з протидії окупаційній владі, спрямована на подальше звільнення України від завойовників, здійснювали як партизанські загони, керовані радянською владою, діяльність яких широко висвітлювалася пізніше, так і активісти Організації українських націоналістів, факти про діяльність яких маловідомі широкому загалу.

Наказом С. Бандери для проголошення Акту 30 червня були створені похідні групи ОУН для створення клітин українського підпілля. За різними джерелами учасників від 1 500 до 7 000, групи поділені на рої від 5 до 15 осіб.

На Схід України були спрямовані різні групи ОУН-Б. Група ОУН-Б під проводом М. Лемика «Сенишина», який загинув в Миргороді в жовтні 1941 р. з членами групи, а частина групи дійшла до Сум та створила там підпільну організацію. Її члени взаємодіяли з підпільними організаціями, як «Мужичої партії» (Полтаві, Охтирці, Ромнах) та розрізнені учасники інших організацій таких як СВУ-СУМ, що діяли ще з 20-30 роках.

Розглянемо деякі факти біографії керівника осередку ОУН Сумщини Сапуна Семена Семеновича. З біографії та кримінальної справи відомо, що народився він 17 квітня 1893 р. в селі Попівка Карлівського району Полтавської області в родині заможних селян. У 1930 р. батьків Семена Сапуна були розкуркулені по III-й категорії. У 1914 р. після закінчення педагогічної школи, він отримав посаду вчителя у с. Багата Чернеччина Великобучківського району (колишнього Костянтиноградського повіту Полтавської губернії). У 1914 р. призваний на фронт, служив рядовим, отримав поранення. Після одужання вступив до сільськогосподарського інституту, з якого у 1917 р. був достроково випущений та направлений до четвертої московської школи прапорщиків. Через чотири місяці навчання отримав звання прапорщика і пробув на фронті до жовтня 1917 р.

У 1919 р. С. Сапун на короткий період був мобілізований до денікінської армії, а потім знов вчителював. З 1925 по 1930 рр. він працював у школі с. Варварівка Карлівського району Полтавської області. З 1935 р. завпед школи № 6 міста Суми. Мешкав у Сумах на вул. Леніна 32 до свого арешту 22 квітня 1938 р. за обвинуваченням за участь у контрреволюційній повстанській організації. За вісім місяців слідчі його не зламали, жодних свідчень не підписав, такий прояв міцності був рідкістю. За відсутності доказів справу припинили та звільнили 10 січня 1939 р. [73, с. 9-12].

Обставини створення обласного Проводу ОУН розкривають архівні джерела, а саме протокол допиту обвинуваченого у підпіллі Г.І. Сергієнка від 5 червня 1945 р.: «з 10 жовтня 1941 р., я не мав постійної роботи за фахом, тому звертався у відділ освіти Сумської міської управи до завідуючого Ніца В.О., одночасно там зустрів вчителя Сапуна С.С. якого трохи знав. При спілкуванні я підтримував невдоволення Сапуна відношенням до українців зі сторони окупаційної адміністрації. В середині листопада 1941 р. Ніц В.О. дав згоду на відкриття приватної української гімназії. Для обговорення цього питання я запросив до себе додому Сапуна. Вирішуючи організаційні моменти відкриття гімназії, Сапун познайомив з вчителями Власенко та Лозенко. Під час зустрічей

ми обговорювали брошури та іншу націоналістичну літературу, яку приносив Сапун. Сапун зауважував, що з відкриттям гімназії будуть забезпечені роботою українські націоналісти та можна буде виховувати українські національні кадри. Тому ми приступили до обговорення можливої Організації Українських Націоналістів. При створенні організації ОУН ми прийшли до думки, що перш за все, потрібно створювати Українські національні кадри. Вчителями будуть Сапун С.С., Сергієнко Г.І., Власенко В.І., Лозенко Г.О., Тарасенко М.О., Абрамович П.Н., Шерстюк Н.Ю., Ніна Голубева, М.І. Нечипуренко. В учнівську програму ми спеціально включили такі предмети: історія України, географія України, українознавство. Але план представлений Сапуном комендатура не прийняла, тому гімназія відкрилась але українські уроки не велись».

У замітці С. Сапуна в газеті «Сумський вісник» про організацію курсів німецької мови від 25 січня 1942 р. «Вивчаємо мову друзів» зазначено, що: «Виконуючи заповіт Т.Г.Шевченко, треба вивчати і мову наших найбільших друзів, наших визволителів. Вивчення німецької мови має не лише культурне значення а і глибоко виховне, бо як же не вивчати мову і культуру того народу, якому ми будемо завжди вдячні, який великими жертвами здобув нам волю, здобув нам наш рідний край. Широко відгукнулися сумчани на організацію курсів по вивченню німецької мови. Заплановано було прийняти 80 курсантів, а майже за три дні записалось 140 громадян від 17 до 60 років. Навчання розпочалося 17 січня. Організовано основних та паралельні три класи. Поділені на групи: перша – початківці, починають вивчати мову; друга – підготовча до розмовної; третя – розмовна. Курси в кожній групі розраховані на триста годин» [73, с. 29].

Взимку 1941–1942 р. Сапун послав лист до Львова, в центр ОУН, в якому описував, хто він такий, про свої націоналістичні погляди та про своїх спільників – Сергієнко, Власенко, Лозенко, Тарасенко. Незабаром після цього у Сапуна з'явилася нова націоналістична література, випуску 1941 р. газети «У бій!» та Брошури озаглавлені «Боротьба України за свою свободу», «Іван

Виговський». Крім того, великі книги «Історія України», «Історія української культури» та інші. У січні 1942 р. до Сапуна з Львівського центру ОУН прибули зв'язкові: молоді хлопці Савченко та Швачко, виконували роль зв'язних з Центром ОУН у Львові та були інструкторами по створенню ОУН на Сумщині. Після їх приїзду Сапун став носити значок українських націоналістів із зображенням герба «Тризуб». Часто виїжджали в райони області для організації там суспільства «Просвіта» і ОУН., так в Лебединському районі організовувалася «Просвіта». У січні 1942 р. була організаційно оформлена Організація Українських Націоналістів, в яку входили на чолі з Сапуном – Сергієнко, Лозенко, Власенко, Тарасенко, Савченко, Чайка і Швачко були учасниками Сумського обласного центру ОУН. Кожен з перерахованих виконував певні завдання. На зборах вирішили з метою націоналістичної пропаганди відкрити видавництво «Слово», але Бургомістр Дяденко не дозволив. Після призначення Сергієнка заступником бургомистра міста Суми він узяв під свій контроль газету «Сумський вісник», у якій в період березень-червень 1942 р., він помістив ряд статей за своїм авторством націоналістичного змісту, що закликають до боротьби за Соборну Україну («Шевченко – художник слова», «Про Симону Петлюру», «Некролог Ользі Кобилянській» та статтю чисто профашистського змісту «Пекло на землі»).

Залучення до членів ОУН проводилося членами обласного центру ОУН головним чином Сергієнко та Сапуном, з числа старих українських націоналістів, а також молоді. За словами Сергієнка, з кінця лютого 1942 р. в Сумах було створено і міський осередок ОУН. До нього увійшли: Барило А.А., Абрамович П.Н., Корнієнко І.П., Педерій, Горбань Ф.П., Зайцев О. І, Черевко. та інші кандидати з місцевих мешканців Цикановський О.А., Грищенко П.Ф., Голубова М.І., Шерстюк Н.Ю., Устименко Г.О., Рубан В.Г., Шовкун-Дунайський Я.В, Гермаш Г.Я, Свободний Л.М. (він же Фрей). Начальник слідчого відділу СД Шимель не заперечував проти відкриття «Просвіти», але попередив, щоб вона не була направлена проти інтересів німецького командування. Однак Сапун заявив, що «Просвіту» організувати немає

необхідності, оскільки це маневр німців, щоб виловити українських націоналістів.

У серпні 1942 р. Сапун і розповів, що отримав директиву зі центру ОУН, що підтримувати німців більше не слід. Причинами цього послужила політика обману німцями українських націоналістів в наданні влади на Україні. Члени ОУН не мали засобів боротьби з німцями окрім пропаганди. Сергієнко зазначає, що Сапун сказав йому, що в Конотопі із цього приводу друкується підпільна газета ОУН і що вона послужить друкарським знаряддям пропаганди проти німців. 9 жовтня 1942 р. Сергієнко був заарештований Сумським «СД». На квартирі у заарештованого був проведений обшук. Одночасно були заарештовані Сапун його дружина Гнатченко і дочка. На слідстві в «СД» Сергієнко показав, що Сапун є керівником українських націоналістів та надав свідчення про членів обласного центру ОУН і ствердив, що вони об'єднані єдиними націоналістичними цілями. Відносно себе свідчень про приналежність до українських націоналістів не надав і заперечував націоналістичні зв'язки з перерахованими особами. Сергієнко відпустили з під варти, але вже 12 жовтня 1942 р. він був знову заарештований.

За націоналістичну діяльність на основі показів Сергієнка були заарештовані Савченко, Чайка, Власенко і набагато пізніше був заарештований Лозенко. У результаті Сапун з чуток був розстріляний, Савченко, Чайка і Швачко з під арешту не поверталися, а Тарасенко з дочкою, Власенком і Лозенко з-під варти були звільнені. Колишній бургомістр Хотеньського району Довгополий Філіп Юхимович був також заарештований «СД» як український націоналіст, про подальшу долю якого нічого невідомо.

Арешт Сапуна, Савченко і Чайку, Швачко став серйозним попередженням для членів ОУН, які почали роз'їжджатися в різні місця України (Барило влітку 1942 р. виїхав на роботу в Київ, Тарасенко в листопаді 1942 р. також виїхав в Київ, Горбань, Лозенко і Тарасенко в Суми не поверталися, Зайцев останній період окупації працював редактором газети «Сумський вісник») [73, с. 90-105].

У звіті оунівця Богдаренка про події на Сумщині від 10 липня 1942 р. зазначалося: «В Сумах, як і на всіх землях України, негайно по відступі більшовиків відновилось українське життя. Організовано «Просвіту», українську газету, українці посіли багато урядів, почало оживати вільне життя. Та не надовго. Нові господарі скоро показали свої цілі. «Просвіту» закрито... Залишились колгоспи. Для заохочування селян до жнив та засіву дають для індивідуального користування землі по одному гектару присадибної ділянки. З сіл забирають останнє зерно й худобу та величезний контингент молоді на працю... Релігійне життя починає оживати. В урядах українці і москалі, а керівники всюди – німці. Щодо культурного життя, то існує лише народна школа і подекуди «Просвіта», але лише, як місцеві клітини. Нижче шкільництво відновлено в дуже обмеженому стані. В Сумах відчинено гімназію на кошт українських оплат... З українців творять т.зв. «Вільне Козацтво» для боротьби з партизанами» [72, с. 21-22].

Колишній керівник банку в м. Ромни В. Рижевський у своїх спогадах писав про націоналістичне підпілля на Роменщині. Він познайомився з Остапом із «Похідної групи». Зв'язковим між ним та іншими став п. Леонід. Рижевський зазначає, що націоналістичне підпілля діяло не тільки в самих Ромнах – приїздили зв'язкові аж із Кривого Рогу, де діяв радянський в'язень, поет і журналіст Михайло Пронченко. На Засуллі створився невеликий хор, перед виступом якого хористка М.Р. розповідала, що «ми вже мали свою Українську Державу і будемо мати, коли добре подумуємо і заходимось «громадою обух сталить» та будити Волю». Віктор їздив із хором і по селах, Сумщини і Полтавщини, доки «гебітскомісари» не заборонили їздити. Дівчата-хористки роздавали або ж підкидали під лавки різні летючки, на яких з одного боку малюнок Тараса Шевченка в рамочці з квітами, а з другого напис «Хай живе Самостійна Україна» та великими чорними літерами ім'я: Степан Бандера. На заклик Остапа молодь потаємно збирала різну зброю, у більшості радянського зразка, але Рижевський свідчить, що в одному домі бачив навіть велику кількість німецьких гранат. За словами господаря ця зброя стане в нагоді

українським воїнам проти німців і комуністів. Проте фашисти скоро виявилися ворогами, стали переслідувати українців за націоналістичні настрої. Але, як зазначає Рижевський, «національна свідомість проснулася, молодь горнулася до свого, навіть тоді, коли чимало старших і вже до смерті переляканих комунізмом побоювалися виявляти свої думки і почуття, лише тихо молилися» [72, с. 26-29].

З протоколу допиту Дятленка Андрія Дмитровича від 5 березня 1946 р. отримуємо такі відомості: «Мені відомо, що працював при німцях завідувачем Михайловської школи Чепик ім'я і по батькові його я не знаю, був членом «Просвіти» і проявляв велику активність в діяльності «Просвіти». Кого він притягнув в «Просвіту» з місцевих жителів с. Михайловка я не знаю. Сам Чепик не місцевий, в Михайловку приїхав при німцях, а директором школи був призначений Сик, який приїжджав до нього в село Михайловка і зупинявся у Чепик на квартирі» [73, с. 140].

З Доповідної записки секретаря Конотопського міськкому КП(б)У про діяльність в місті та районі центрів ОУН можна отримати такі відомості. В період німецької окупації в місті існувало два ОУНівських центри – Окружний та районний, керівниками яких як стало відомо МГБ були Короленко-Таланчук, Судько, Школяренко та ін. У Доповідній записці зазначалося, що до війни в районі й місті щорічно вчинилося немало терористичних актів, такі прояви мали місце і в перші роки війни як у місті, так і в районі [72, с. 44].

В Оглядовій довідці зі справи на Таланчука Теодора Даниловича від 23 березня 1957 р. зазначалося, що попереднє слідств встановило, що справжнє прізвище обвинуваченого – Таланчук Теодор Данилович, а Короленко Петро Іванович – це псевдо, під яким він, як член ОУН, ховався і жив на напівлегальному положенні з 1942 р.. Короленко-Таланчук в липні 1941 р. у Львівській області був завербований в Організацію Українських Націоналістів і був спрямований в спеціальну школу по підготовці керівників ОУН на території східних областей України. Закінчивши таку школу, він був спрямований в місто Конотоп Сумській області із завданням створити на

території Конотопського, Кролевецького і Дубовязовського районів Сумської області організації українських націоналістів. Виконуючи завдання, він створив у 1942 р. окружний «Провід» ОУН і особисто сам завербував в ОУН до 15 чоловік, котрі, за його завданням також вербували в організацію нових осіб і поширювали серед населення антирадянську націоналістичну літературу. Навесні 1942 р. Короленко-Таланчук встановив зв'язок з кур'єром Сумського «Проводу» ОУН – «Глібом», за завданням якого двічі їздив у м. Київ для зв'язку з керівником ОУН на території східних областей України і виконував роль зв'язкового між Конотопським окружним і Сумським обласним «Проводом» ОУН. У грудні 1942 р. у зв'язку з арештом німцями керівників Сумського «Проводу» ОУН він втратив організаційні зв'язки і з того часу свою практичну діяльність припинив. За вироком Військового Трибуналу від 14 серпня 1944 р. Короленко-Таланчук був засуджений до розстрілу. Вирок приведений у виконання 25.10.1944 р. в м. Києві [73, с. 144-146].

З протоколу допиту звинуваченого П.П. Ковтуненка про створення Лебединської «Просвіти» від 22 вересня 1944 р.: «На початку березня місяця 1942 роки з міста Харкова в Лебедин прибула представник Харківської організації «Просвіта» вчителька Оксана по прізвищу Мелих або Малих або Малка із завданням організувати в місті. Лебедині товариство «Просвіта». З цією метою вона встановила зв'язок із завідуючим відділом народної освіти Райуправи Сик Володимиром Яковичем. Приблизно на другий день Сик в приміщенні Райуправи було організовано збори, на яких Сик за власним розсудом запросивши 50 чоловік ... переважно із вчителів міста Лебедина, причому усі були українцями». Представниця Харківської «Просвіти» привезла з собою проект Статуту, після ознайомленням з яким Сик запропонував вступити присутнім та внести впродовж першого місяця вступні і членські внески у розмірі 25 рублів. На цих зборах було вибрано правління «Просвіти», до якого увійшли: Сик Володимир Якович, Деревянко Микола Дмитрович (заступник голови), Ковтуненко Філіп Павлович (голова), Козловський (секретар), та і Батюк. На допиті Ковтуненко, відповідаючи на питання про

завдання та цілі Лебединської організації «Просвіти», відповів: «основним завданням організація «Просвіта» ставила виховання українського населення в націоналістичному дусі і об'єднанню його навколо цієї організації... Виконанням цих завдань переслідувалася основна мета – підготувати український народ до озброєної боротьби за створення самостійного української держави» [73, с. 67-68].

З показів Власенка Віктора Івановича отримуємо таку інформацію: «коли Сапун і Савченко отримали мою згоду про вступу в підпільну організацію ОУН, вони назвали мені керівників обласного проводу ОУН, а саме: Сапун, Савченко, Сапун Андрій, Тарасенко, Негляд Опанас, Чайка, бухгалтер курсів німецької мови Швачко, Лозенко. Про Сергієнко мені Сапун сказав, що він в курсі справи підпільної ОУН, але його треба обов'язково боятися, оскільки він може продати нас німцям. Про Тарасенко Сапун мені сказав, що його влаштували на роботу в поліцію на рахунок: якщо хто попадеться з членів ОУН, щоб він замітав сліди. Перед десятими числами жовтня 1942 р. члени підпільного обласного проводу ОУН, були стривожені. Сапун мені говорив що німецьке СД цікавиться діяльністю «Просвіти». Сапун, його дружина, син, Сергиєнко та Швачко були заарештовані числа 7 жовтня 1942 р. ... 10 жовтня 1942 р. агентом «СД» Таранцем Василем я був заарештований... У загальній камері в числі інших заарештованих я познайомився з тими, що звинувачувалися в приналежності до ОУН з Краснопільського району Сумської області. Неглядом Тихоном (батьком Негляда Опанаса) з села Бранцовка, Крамаренко (ім'я по батькові не пам'ятаю) і третій чоловік високого зросту, обличчя якого пошкоджене віспою. Крім того Колодка Дмитро з села Жигаловка і Дяченко Михайло з села Поповка. У середніх числах січня 1943 р. Негляд Тихон, Крамаренко і третій невідома мені людина, що звинувачувалися в націоналізмі з під варту були звільнені, а я, Колодка і Дяченко були переведені в камеру № 22, де знаходилися вже Швачко і Почкун Степан з Краснопольського району. 12 лютого 1943 р. – я, Колодка, Дяченко, Почкун Степан і ще одна людина з іншої камери ... були звільнені, так як не доказали

нашу причетність до осередку... Після звільнення мене з під варту були розмови серед жителів міста, що Сапун, Савченко, Негляд Опанас і Швачко розстріляні німцями. Лозенко також заарештовувався, як український націоналіст і був теж звільнений з-під варті. Після проведеної репресії по відношенню до українських націоналістів, я ні з ким не зустрічався і з цього питання не говорив» [73, с. 112-116].

Діяльність націоналістів у Сумській області відслідковувалась німецькими спецслужбами досить давно. Зі слів Сергієнко у липні 1942 р. в Сумах проводилась нарада старост сільських управ. На ній виступив керівник СД Ганьйон, який попередив, що його служба має відомості про діяльність українських націоналістів у прилеглих до Сум районах. Сергієнко поінформував одразу Сапуна, однак останній заявив: «Якщо ти не хочеш працювати, то не працюй, а я працював і працюватиму». Такі слова зачепили самолюбство Сергієнко, проте саме ця легковажність стосовно інформації про начальника СД на його думку призвела до арешту ОУНівців [73, с. 102].

З Донесення СД про розкриття бандерівського підпілля в області від 12 грудня 1942 р.: «Рух опору набирає обертів. СД встановила зв'язок між діяльністю Сумського відділення ОУН з Київським відділом. Заарештували 38 членів ОУН з головою підпільною організацією Сапуном. Слідством встановлено, що осередок ОУН був організований керівниками школи та перекладачами. Довірених осіб намагаються пристроїти на службу до окупаційної адміністрації. При цьому запевняють у надійності, що заслуговує довіри німецької влади. Театральні групи збираються та ведуть нелегальну пропаганду. Проконтролювати їхню діяльність неможливо. В Конотопі планується побудувати фабрику боєприпасів згідно чуток. Центральною ячейкою проводу ОУН є місто Київ. Дуже важко добратися до середини проводу ОУН, тому важко вислідити всіх членів проводу [61, с. 596-597].

Повідомлення головного розвідувального управління Червоної армії підтверджує факт арешту органами СД членів ОУН на території Сумської області від 3 лютого 1943 р.: по всій області заарештовано до 280 чоловік

членів проводу з організаторами проводу ОУН, серед яких заступник Сумського бургомістра Сергієнко, директор школи Сапун та інші члени проводу [72, с. 30].

Згідно витягу з акту комісії про розслідування злочинів німецьких загарбників по Сумщині від 23 вересня 1943 р. можна визначити деякі прізвища вбитих підпільників ОУН: Сапуна, Долгополова та інших: «Під час відступу окупаційних військ з міста Суми, у лютому місяці 1943 р. зігнали усіх арештованих з в'язниці в ями двох овочесховищ і двох відстійників наповнених нечистотами у кількості 650 чоловік, замкнули двері овочесховищ, закидали ручними гранатами та за допомогою запальної суміші підпалили, всі люди згоріли живцем. Серед згорілих були такі місцеві жителі: фельдшер 2-ої міської поліклініки Долгополов, фельдшер залізничної станції Суми Гузик, директор школи №18 Саленко, директор приватної гімназії Сапун і ряд інших. Вищезгадані факти ґрунтуються на показах свідків Малесенького, Серикова, Лихолат, Петровиной, Мірошник, і Поповой... Таким чином можна вважати, що тільки на територіях, господарського двору Сумської в'язниці і заводу ім. Фрунзе окупантами було знищення як мінімум 1 500 чоловік» [72, с. 36].

Підсумовуючи викладене у підрозділі слід зазначити, що активізація роботи по створенню осередків ОУН відбулася після червня 1941 р., коли було проголосовано Акт відновлення Української державності. Тоді для створення осередків ОУН були направлені емісари до різних куточків України. У Сумах роботу по створенню осередків взяв на себе Сапун, який був шкільним вчителем. Навколо себе він об'єднував людей так звану інтелігенцію. Його співпраця з німцями була шансом просто вижити під час окупації. Німці спочатку схвалювали відкриття «Просвіт», заграваючи з місцевим населенням. В цей час осередки «Просвіт» відновлюють українську ідентичність, історію, виходять друковані видання та ставлять українські вистави. Але німці погравшись, почали закривати «Просвіти» та стали більш жорстко ставитися до населення на окупованих територіях. В архівних даних про діяльність осередків ОУН на Сумщині мало інформації про те, що вони ввели бойову діяльність

проти окупаційних військ, фактично вони займалися поширенням відомостей про українську історію, намагалися ввести в школах предмети історія, географія та займалися агітаційною роботою серед населення в цілому, однак збройної відсічі не чинили. Відчуваючи загрозу з боку ОУН, німці намагалися припинити її діяльність. Слідство щодо членів ОУН тривало до 5 місяців, свідчення одного з засновників «Просвіти» у Сумах Сергієнка стали тим спусковим механізмом, що призвів до трагічних наслідків. Коли розпочалися арешти, він став здавати всіх членів осередку ОУН, але при цьому відносно себе він не надав свідчень про приналежність до українських націоналістів і заперечував націоналістичні зв'язки з перерахованими особами. В той же час В.І. Власенко також був заарештований але від показів відмовився, пробув у тюрмі до 12 лютого 1943 р., де піддавався тортурам та знущанням. Саме завдяки свідченням зрадника С.Г. Сергієнка в лавах підпільної діяльності ОУН було в осені 1942 р. заарештовано голову осередку ОУН Сумщини Сапуна та інших та після 5 місяців тортур розстріляно та спалено на заводі ім. Фрунзе взимку 1943 р. Таким чином голова осередку Сапун героїчно загинув від рук німецьких окупантів, хоча його не зламали ані застінки НКВС, ані окупаційні каральні органи, тому після тортур його розстріляли. Німецьке СД тільки поверхнево пройшлась по проводу ОУН в Сумах та вибірково стратила членів ОУН. Окрім голову підпілля ОУН та декотрих інших членів проводу, було знищено також емісарів зі Львівщини на території тюрми, згідно архівних даних. Після знищення основних діячів осередку ОУН Сумщини, інші перестали займатися підпільну роботою та роз'їхалися по іншим містам України. Але повністю підпілля не закінчило свою діяльність. Тому вже після звільнення України від окупантів, залишки підпілля переслідували радянські каральні органи. Радянські органи намагалися знайти всіх підпільників і покарати. Навіть тих, хто побував на фронті, при цьому маючи ордени і медалі, не врятувало від розправи, ніякі заслуги не бралися до уваги.

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумок дослідження окупаційного режиму на території Сумщини в роки Другої світової війни можна зробити деякі узагальнення, що розкривають виконання завдань магістерської роботи.

Проведений аналіз історіографії та джерельної бази проблеми засвідчив те, що деякі питання історії Сумщини періоду нацистської окупації частково були предметом наукових досліджень. Проте, залишається ще чимало прогалин у вивченні різних проблем окупаційного періоду, які ще належить досліджувати.

Для написання роботи нами була залучена як наукова література, так і різноманітні джерела. Зокрема, почерпнуто відомості з архівних матеріалів, збірників документів і матеріалів, періодичних видань, мемуарів тощо. Загалом наявна історіографічна і джерельна база достатня для розкриття заявлених у роботі завдань.

В ході дослідження нами з'ясовано функції органів окупаційної влади. Ще до початку інтервенції на схід, німецьке командування розробило план про використання окупованих територій. У цьому плані Україні відводилась роль постачальника продуктів та сировини до Німеччині та рабський труд на користь нових господарів. Виконання цих планів мали здійснювати окупаційна адміністрація та допоміжні органи місцевого управління.

Сумська область мала увійти до Чернігівського генерального округу, але оскільки Сумщина знаходилась у прифронтовій зоні, тому вона підпорядковувалась військовій адміністрації. Влада належала військовому коменданту, якому підпорядковувалися польові тиллові комендатури, крім того функціонували цивільні місцеві органи самоврядування. До останніх належали райони, обшинні, сільські та міські управи з бургомістром. У сільській місцевості з січня 1943 р. введено посаду старости.

Характеризуючи політику окупаційної влади в сільському господарстві, слід відзначити, що це було тотальне пограбування та знуцання з селян. З перших днів окупації окупанти почали по максимуму викачувати сільськогосподарські ресурси. В період окупації на території Сумщини відновили роботу заготівельні пункти «Заготскот», «Заготзерно», «Заготсіно» та ін. Так звана земельна реформа навесні 1942 р., яка проходила під гаслом «кожному селянину своя земля», не була виконана в повній мірі, так як земля стала заохочувальним стимулом за лояльність до дій окупаційних військ. В сільському господарстві змінилися тільки вивіски, замість колгоспів та радгоспів утворились державні маєтки та громадські господарства, які згодом перетворилися на хліборобні товариства.

Траплялися випадки повернення окупаційною владою селянам земельних наділів, які були відібрані внаслідок так званого розкуркулення. Але це, скоріше, була ширма. Так окупанти намагалися схилити на свій бік місцеве населення, яке постраждало від рук більшовиків. Також надавали присадибні ділянки як заохочувальний стимул для співпраці з окупантами колишнім «куркулям», помічникам поліцаїв та іншим особам.

Доводилися великі плани хлібоздач. Селянин для їх виконання змушений був працювати 12 і більше годин. Це в свою чергу призводило до небажання знаходитися в хліборобних спілках. Селяни, щоб полегшити собі життя, переходили до громадських господарств, сподіваючись на отримання пайків. Крім того, встановлювався грошовий та натуральний податок на розсуд голови товариства.

Загалом, оцінюючи політику окупаційної влади в сільському господарстві на Сумщині, як і Україні в цілому, з упевненістю можемо сказати, що вона носила абсолютно визискувальний характер. Україна була багата на корисні копалини, родючі землі, працююче населення, через це їй відводилась роль обслуги, яка повинна була працювати на задоволення потреб Рейху.

Для контролю і наведення порядку на місцях, окупаційна влада вдалась до створення допоміжних підрозділів окупаційних військ. В ході дослідження

нами встановлено, що на теринах Сумщини в містах і селах із числа місцевого населення, а також військовополонених організовувались підрозділи поліцаїв, які виконували роботу по збереженні порядку в населених пунктах, охороняли різні об'єкти, брали участь у каральних операціях проти партизан і місцевого населення та ін. Також із місцевих жителів і військовополонених здійснювався набір до числа добровольчих помічників «Хіві». Причини, які змушували населення вступати в ряди поліцаїв і «Хіві» були різними: це і сподівання не померти з голоду, оскільки перебуваючи на службі допоміжні підрозділи отримували платню, пайок, житло. Їх родичів не відправляли на роботи до Німеччини; шанс звільнитися з таборів для військовополонених; бажання помститися радянській владі тощо. Серед таких підрозділів були Українська рота допоміжної охорони, сформована в Шостці; козацький загін Панченка; «Сумська дивізія», яка воювала на фронті. Крім того, чимало жителів Білопільщини, Роменщини, Конотопщини та інших населених пунктів області вступало до інших військових формувань: «Української Національної Армії», Абвергрупи 104 «Хорст», Абвергрупи 205, Абвергрупи 206 та ін.

Тобто, на території Сумщини діяли різноманітні підрозділи окупаційних військ, які виконували різні задачі й функції. При цьому мотиви колаборації в кожного були свої.

З початку захоплення області розгорнулися звірства окупаційної влади по відношенню до місцевого населення та військовополонених – це і знущання, вбивства, спалення поселень, конфіскація продовольства тощо. Спираючись на архівні та інші джерельні дані в роботі відстежено місця знаходження таборів військовополонених та тюрем, через які пройшла велика кількість воїнів. Архівні дані жахають своїми цифрами про кількість знищених та вбитих військовополонених та цивільних.

Зважаючи на те, що область розташовувалась неподалік лінії фронту, в багатьох районах Сумської області окупантами були створені різні види військових таборів. Найбільшими з-них на теренах Сумщини були в м. Конотоп, у якому за два роки окупації було знищено 27 тис.

військовополонених і близько 3 тис. мирних жителів; в Хутір-Михайлівському таборі загинуло біля 18 тис. військовополонених; у концентраційному таборі м. Глухів було знищено до 12 тис. військових. Дещо менших масштабів функціонували концтабори в Середино-Будському, Охтирському, Смілянському та інших районах області. У м. Ромни в листопаді 1941 р. було створено гетто, в якому за час окупації було розстріляно більше 1200 євреїв. Знищенню підлягало не лише єврейське населення, але і цигани, комуністи, комсомольці, цивільне населення яке співпрацювало з радянською владою і підпіллям та ін.

Каральні акції і знищення місцевого населення і військовополонених відбувалися у всіх районах і населених пунктах нашої області. Знищувалися цілі села. Особливо це стосується каральних операцій окупаційних військ проти населення, яке допомагало чи «нібито допомагало» радянським партизанам. Прикладом такої трагедії може слугувати село Нова Слобода Путивльського району. В ході такої акції, село було спалено. Розстріляно, загинуло у вогні близько 700 жителів – жінки, діти, люди похилого віку.

Загалом, трагічна доля не оминула жодного населеного пункту області. В концентраційних таборах, гетто, тюрмах загинуло багато цивільного населення та військовополонених. Значна кількість загиблих дотепер спочивають у братських могилах, ямах, ярах місцезнаходження яких невідоме. Тому нам потрібно і надалі здійснювати пошукову роботу та намагатися встановити справжню кількість жертв терору та їх місце вбивства.

Сумщина в роки окупації перетворилася на один із головних районів масового партизанського руху на Україні. На початок окупації Сумської області, на її території було створено 35 партизанських загонів. Одним із найвідоміших і дієвих був Путивльський партизанський загін, який дислокувався у Спадщанському лісі, очолював його С.А. Ковпак. Пізніше до Путивльського загону приєдналися ще чотири: Глухівський, Конотопський, Кролевцький і Шамаївський. Таким чином утворилося Сумське партизанське

з'єднання. Його бойова діяльність проходила на території області, Правобережжі, відомий партизанський рейд від Путивля до Карпат.

В інших районах області діяли менші за чисельністю партизанські загони і підпільні групи й організації. Зокрема в Хотіні, Лебедині, Шостці та ін. діяли партизанські загони. В Сумах, Недригайлові, Бурині, Краснопіллі, Ромнах, Глинську та ін. активну роботу здійснювали підпільні групи й організації. Головна задача підпільників полягала в розвідці тилу ворога. Вони збирали відомості, які передавали партизанам і регулярним частинам про чисельність ворожих гарнізонів, дислокацію військ, пересування частин і підрозділів, систему оборонних споруд, аеродроми, склади, влаштовували різні диверсії.

Загалом партизанський рух пройшов складний і часом драматичний шлях розвитку, перетворившись на зламі 1942-1943 рр. у важливий фактор допомоги Червоній армії в розгромі й вигнанні німецького окупанта. Якщо в 1941-1942 рр. дії нечисленних загонів партизанів мали переважно розрізнений характер, то вже з весни 1943 року проти ворога вели бойову діяльність формування чисельністю від 800 до 1500 бійців, озброєні мінометами, горматами, автоматичною зброєю. Їх дії стали організованішими, виваженішими зі створенням Українського штабу партизанського руху в 1942 році. Системний характер мали диверсії партизанів на комунікаціях гітлерівської армії, які призводили до зриву військових перевезень, тягли за собою втрати ворога у живій силі та техніці, важливе значення мали саботажні дії, рейкова війна, рейди, поступово налагодилося чітке узгодження дій партизанів з діями Червоної армії, підпільниками.

Незважаючи на деякі негативні моменти діяльності партизанських загонів, наприклад каральні акції окупантів проти мирного населення, яке звинувачувалось у допомозі партизанам, партизанський рух відіграв велику роль у німецько-радянській війні. Він дезорганізував тили ворога, відтягував на себе сили німецької регулярної армії.

Крім радянського, діяв і націоналістичний рух опору. Звичайно, на Сумщині діяльність ОУН, у порівнянні з західноукраїнськими землями, була

набагато скромнішою. Підпільна організація ОУН у Сумах створилася у жовтні 1941 р., її очільником вважається С. Сапун. ОУНівське підпілля на Сумщині було малочисельним. Міський осередок ОУН у Сумах налічував длизько двох десятків осіб. Були спроби відкрити свої представництва і в районах області. Так, через відділи «Просвіти», які були чудовим прикриттям для діяльності мережі ОУН, націоналістичне підпілля діяло в Лебедині, Ромнах, Конотопі та ін. Їх діяльність зводилась до проведення роз'яснювальної роботи, залучення на свій бік населення тощо. Проте, вже на межі 1942-1943 рр. ОУНівське підпілля на Сумщині було розгромлене, її лідери заарештовані і страчені. З поверненням радянської влади його осередки остаточно були ліквідовані.

Таким чином, Сумщина періоду окупації характеризується складними, здебільшого трагічними подіями. Ті випробування, що випали на долю нашого регіону, на жаль, були характерними й для всієї України. Однак, незважаючи на тяжкість буремних років окупації, наш край вистояв, внісши свій вклад у перемогу над фашизмом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. «Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...»: Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории: Документы и материалы / авт.-сост. А. Гогун, А. Кентий. Киев: Укр. издат. союз, 2006. 430 с.
2. Білик О. Вітчизняна війна на Лебединщині 1941–1943 рр. Харків, 2007. 207 с.
3. Білоус О. Бойові дії радянських партизанів на території північно-східної України (липень 1942 р. – вересень 1943 р.). *Військово-історичний меридіан*. 2013. Вип. 1. С. 101-113.
4. Білоус О. Створення і діяльність радянських партизанських формувань України на початковому етапі німецько-радянської війни. *Військово-історичний меридіан*. 2016. Вип. 4 (14). С. 56-74.
5. Васильченко Є. О. Загарбання території Конотопщини німецько нацистськими окупантами. *Конотопський краєзнавчий збірник*. Суми. 2013. Вип. 1. С. 21-24.
6. Великої Перемоги немеркнуче світло» (до 70-річчя Перемоги над нацизмом у Європі та 70-річчя завершення Другої світової війни): методичні поради бібліотечним працівникам з організації та проведення заходів / ОКЗ «Сумська обласна дитяча бібліотека ім. М. Островського»; уклад. Т. І. Бурятова. Суми, 2015. –32 с.
7. Відомості про злочини німецько-фашистких загарбників і їх спільників в Ямпольському районі. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1. Сп. 103. Арк. 159.
8. Відомості про злочини німецько-фашистких загарбників і їх спільників в Миропільському районі. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1. Сп. 103. Арк. 121.
9. Відомості про злочини німецько-фашистких загарбників і їх спільників в Роменському районі. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1. Сп. 103. Арк. 127.
10. Відомості про злочини німецько-фашистких загарбників і їх спільників в Білопільському районі. *ДАСО*. Р-2191. Оп.1. Сп. 103. Арк. 103.

11. Відомості про злочини німецько-фашистких загарбників і їх спільників в Велико-Писарівському районі. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1, Сп. 103. Арк. 105.
12. Відомості про злочини німецько-фашистких загарбників і їх спільників в Глуховському районі. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1. Сп. 103. Арк. 110.
13. Відомості про злочини німецько-фашистких загарбників і їх спільників в Грунському районі. *ДАСО*. Р-2191. Оп.1. Сп. 103. Арк. 112.
14. Відомості про злочини німецько-фашистких загарбників і їх спільників в Недригайловському районі. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1. Сп. 103. Арк. 125.
15. Відомості про злочини німецько-фашистких загарбників і їх спільників в Путівльвському районі. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1. Сп. 103. Арк. 126.
16. Відомості про злочини німецько-фашистких загарбників і їх спільників в Кролівецькому районі. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1. Сп. 103. Арк. 116, 117.
17. Відомості про злочини німецько-фашистких загарбників і їх спільників в Липово-Долинському районі. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1. Сп. 103. Арк. 119.
18. Відомості про злочини німецько-фашистких загарбників і їх спільників в місті Шостка. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1. Сп. 103. Арк. 97, 99.
19. Відомості про злочини німецько-фашистких загарбників і їх спільників в Охтирському районі. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1. Сп. 103. Арк. 101.
20. Відомості про злочини німецько-фашистких загарбників і їх спільників в Талалаївському районі. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1. Сп. 103. Арк. 142.
21. Відомості про злочини німецько-фашистких загарбників і їх спільників в Тростянецькому районі. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1. Сп. 103. Арк. 145.
22. Відомості про злочини німецько-фашистких загарбників і їх спільників в Середино-Будському районі. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1. Сп. 103. Арк. 130.
23. Відомості про злочини німецько-фашистких загарбників і їх спільників в Синявському районі. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1. Сп. 103. Арк. 132, 133.
24. Відомості про злочини німецько-фашистких загарбників і їх спільників в Смилявському районі. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1. Сп. 103. Арк. 135.
25. Відомості про злочини німецько-фашистких загарбників і їх спільників в місті Конотоп. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1. Сп. 103. Арк. 91, 93.

26. Відомості про злочини німецько-фашистських загарбників в місті Суми від 23 вересня 1943 р.. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1. Сп. 102. Арк. 1,1. Зв.,12,13,14.
27. Військовий полон та інтернування. 1939-1956. Погляд через 60 років. *Матеріали міжнародної наукової конференції (2-4 червня 2006 р.)*. Київ: Парламентське вид-во, 2008. 336 с.
28. Власенко С. І. Нацистський апарат управління сільським господарством військової зони України (1941–1943 рр.). *Архіви України*. 2010. № 2(268). С. 99-114.
29. Выписка из показаний жителя г. Конотоп Г. Ф. Степенко о лагере военнопленных на территории арtpолка г. Конотоп 1943. *Государственный архив Российской Федерации*. Ф.Р. 7021. Оп. 74. Д. 1. Л. 8./ (ДАСО 2013р з виставки архівних документів: «Конотоп під час німецько-фашистської окупації: трагедія і подвиг»)
30. Гітлерівський терор на окупованих українських землях. URL: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1939-1945/third-reich/hitler-terror/> (дата звернення: 15.04.2020).
31. Глухов в период немецко-фашистской оккупации. URL: https://hlukhiv.com.ua/articles/history/gluhov-_v_period_nemetsko-fashistskoi_okkupatsii.html (дата звернення: 15.04.2020).
32. Дерейко І. І. Діяльність 115/62-го українського батальйону шудманшафту на теренах Білорусі та Франції в 1942-1944 рр. *Наукові записки НаУКМА: Історичні науки*. 2003. Т. 21. С. 28-34.
33. Дерейко І. І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) / наук. ред. О. Г. Бажан. Київ: Інститут історії України, 2012. 174 с.
34. Дерейко І. І. Організаційне та матеріальне забезпечення поліційних структур і підрозділів у райхскомісаріаті Україна. *Український історичний журнал*. 2009. № 6. С. 87-106.
35. Довідка сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку про характер використання земель у районах

- Сумської області під час окупації. 1943 р. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 552. Арк. 10-14.
36. Евтушенко А.В. Дорогами 1941-го. Конотоп. Книга памяти. Донецк: Ноулідж (Донецкое отделение), 2014. 200 с.
37. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е - Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. 672 с.
38. Звернення «селяни виконуйте хлібозаготівлю». *ДАСО*. Визволення. 1941. 2 грудня. № 8.
39. Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область / НАН України. Інститут історії України; Центр досліджень історико-культурної спадщини України. Київ, 2017. 1855 с.
40. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Сумщина у національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст.: Історико документальні нариси. Суми, 2001. 192 с.
41. Історія держави і права України: навч. посіб. / В. М. Іванов. Київ: Атіка, 2003. 406 с.
42. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Сумська область / АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 696 с.
43. Історія міста. URL: <https://bilopillya-meria.gov.ua/istoriya-mista-12-01-00-22-12-2018/> (дата звернення: 15.04.2020).
44. Карта Сумської області 1942 р. *ДАСО*. Ф.Р-2171. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 150.
45. Книга пам'яті України. Сумська область в 14 т.: Білопільський район (т. 2) / під. ред. О. Д. Мартиненка (керівн.) та ін. Суми: Слобожанщина, 1994. 672 с.
46. Книга пам'яті України. Сумська область в 14 т.: Буринський район. Великописарівський район (т. 3) / під. ред. О. Д. Мартиненка (керівн.) та ін. Суми: Слобожанщина, 1995. 768 с.

47. Книга пам'яті України. Сумська область в 14 т.: Глухів. Глухівський район (т.4) / під. ред. О. Д. Мартиненка (керівн.) та ін. Суми: Слобожанщина, 1995. 636 с.
48. Книга пам'яті України. Сумська область в 14 т.: Конотоп. Конотопський район (т.5) / під. ред. О. Д. Мартиненка (керівн.) та ін. Суми: Слобожанщина, 1995. 756 с.
49. Книга пам'яті України. Сумська область в 14 т.: Краснопільський район. Кролевецький район (т. 6) / під. ред. О. Д. Мартиненка (керівн.) та ін. Суми: Слобожанщина, 1995. 880 с.
50. Книга пам'яті України. Сумська область в 14 т.: Лебедин. Лебединський район (т. 7) / під. ред. О. Д. Мартиненка (керівн.) та ін. Суми: Слобожанщина, 1996. 744 с.
51. Книга пам'яті України. Сумська область в 14 т.: Недригайлівський район. Путивльський район (т. 8) / під. ред. О. Д. Мартиненка (керівн.) та ін. Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 1995. 708 с.
52. Книга пам'яті України. Сумська область в 14 т.: Охтирка. Охтирський район (т. 9) / під. ред. О. Д. Мартиненка (керівн.) та ін. Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 1996. 572 с.
53. Книга пам'яті України. Сумська область в 14 т.: Ромни. Роменський район (т. 10) / під. ред. О. Д. Мартиненка (керівн.) та ін.– Суми: Слобожанщина, 1996. 708 с.
54. Книга пам'яті України. Сумська область в 14 т.: Середино-Будський район. Тростянецький район (т. 12) / під. ред. О. Д. Мартиненка (керівн.) та ін. Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 1997. 740 с.
55. Книга пам'яті України. Сумська область в 14 т.: Суми (т. 1) / під. ред. О. Д. Мартиненка (керівн.) та ін. Суми: Слобожанщина, 1994. 672 с.
56. Книга пам'яті України. Сумська область в 14 т.: Сумський район (т. 11) / під. ред. О. Д. Мартиненка (керівн.) та ін. Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 1996. 648 с.

57. Книга пам'яті України. Сумська область в 14 т.: Шостка. Шосткинський район (т. 13) / під. ред. О. Д. Мартиненка (керівн.) та ін.– Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 1997. 784 с.
58. Книга пам'яті України. Сумська область в 14 т.: Додатковий том (14 т.) / І. О. Герасимов (керівн.), О. Д. Мартиненко (керівн.) та інші. Суми: Слобожанщина, 1994. 470 с.
59. Ковпак С. А. От Путивля до Карпат / лит. запись Е. Герасимова. Москва: Госполитиздат, 1945. 133 с.
60. Комликова Г. І. Сільгосподарські дослідні установи Сумщини в період німецької окупації (1941-1943 рр.). *Сумський Історико-архівний журнал*. 2012. № XVI-XVII. С. 217-222.
61. Косик В. Україна і Німеччина в II Світовій війні.: Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. 658 с.
62. Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: монографія. Київ: Видво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 402 с.
63. Ленінське в період німецько-фашистської окупації 1941-1943 років. URL: <http://spaske.sm.ua/category/part5/war/> (дата звернення: 15.04.2020).
64. Лист інспектора поліції Конотопського району про прийом та навчання на курсах поліції. 24 вересня 1942 р. ДАСО. Ф.Р-2220. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.
65. Лист фельдфебеля поліції Конотопського району про надання винагороди за участь в боротьбі з партизанами. 5 січня 1942 р. ДАСО. Ф.Р-2220. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.
66. Лопатін Ю. А. Вистояти і перемогти. Документальна оповідь (до 60-річчя визволення Буринщини від нацистських загарбників). Буринь, 2003. – 92 с.
67. Місця нацистського терору на території Полтавської області, 1941-1943.рр. URL: <http://territoryterror.-org.ua/uk/publications/details/?newsid=435> (дата звернення 15.04.2020).
68. Нариси історії державної служби в Україні / Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2009. 533 с.:іл.

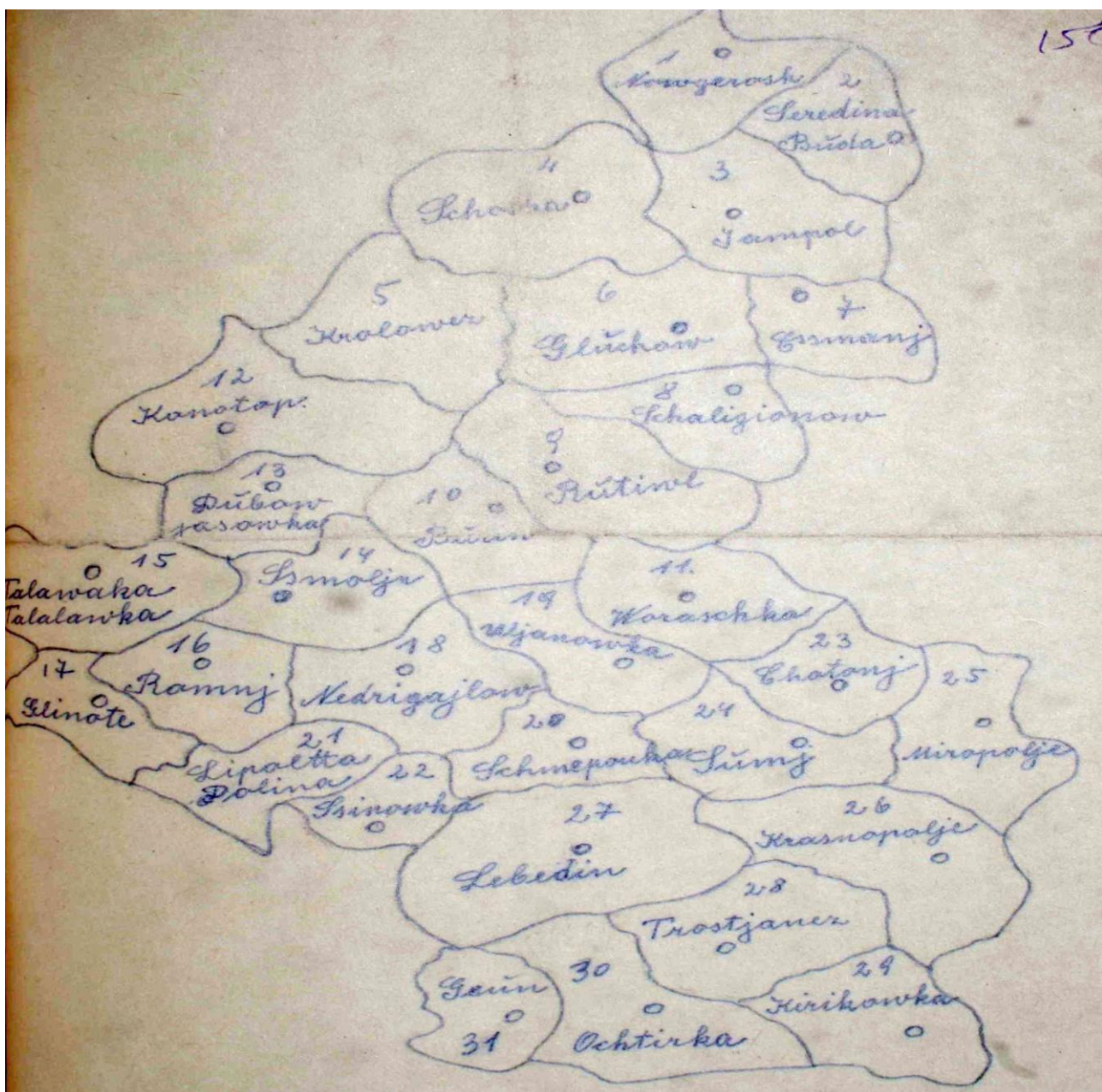
69. Нестеренко В.А. Структура місцевих органів влади на сумщині в роки окупації (1941-1943). *Сумський історико-архівний журнал*. 2008. № IV-V. С. 207-211.
70. Німці винищували в Сумській області десятки тисяч радянських людей акт від 26 вересня 1943 р.. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1. Сп. 102. Арк. 14, 15.
71. Органи «Абверу», що діяли на радянсько-німецькому фронті. URL: <http://istmat.info/node/284374> (дата звернення: 15.04.2020).
72. ОУН-УПА на Сумщині. Т.1. / упоряд. Іванущенко Г. М. Київ: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2006. 156 с.: іл.
73. ОУН-УПА на Сумщині: Т.2. / автор-упорядник Іванущенко Г.М. 1 вид. 2009. 232 с.: іл.
74. Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. 668 с.
75. Протокол допиту свідка І. М. Бекеша від 20 вересня 1943 р.. *ДАСО*. Р-2191. Оп. 1. Сп. 102. Арк. 6, 7, 8, 9.
76. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 90-101.
77. Розпорядження німецької окупаційної влади про адміністративно-територіальний устрій. 1941 р. *ДАСО*. Ф. Р-2171. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 126 зв.
78. Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області 1941-1943 років: Огляд документів / Державний архів сумської області. Суми: ВВП "Мрія-1" АТД, 2003. 52 с.
79. Смірнова В. Архів С.С. Смирнова у фондозбірні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941 – 1945 років»: Радянські військовополонені на окупованій території України (джерелознавчий аспект). *Військово-історичний меридіан*. 2014. Вип.1(3). С. 73–94.
80. Сталин издал приказ № 270, объявивший сдавшихся в плен «изменниками Родины» и призвавший их «уничтожать всеми средствами», а семьи

- репрессировать. URL: <https://rusidea.org/25081610> (дата звернення: 15.04.2020).
81. Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 14. 228 с.
82. Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 13. 261 с.
83. Сумський історико-архівний журнал / Інститут української археографії та джерелознавство ім. Грушевського НАН України; Сумський державний університет; Державний архів Сумської області. 2012. № XVIII–XIX. Суми, 2012. 172 с.
84. Узагальнені відомості про встановлені злочини що чинилися над громадянами СРСР німецько-фашистськими злочинцями по Сумській області. ДАСО. Ф. Р-2191. Оп. 1. Сп. 103. Арк. 15, 16.
85. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941-1944 рр.): Анотований покажчик / за ред. В. Ф. Солдатенка. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. 362 с.
86. Хто такі Хіві. URL: <https://bykm.ru/uk/olimpiady/kto-takie-hivi-kto-oni-hivi-ili-dobrovolcuvspo-mogatelnoi/> (дата звернення: 15.04.2020).
87. Чайковский А. История плена: трагедия и фарс. *Військово-історичний меридіан*. 2013. Вип. 2. С. 24–40.
88. Чуев С. Г. Проклятые солдаты. Предатели на стороне III рейха. Москва: Эксмо, 2004. 576 с.
89. Шевченко Е. Жертви холокосту на Сумщині. *Панорама*. 2019. №19. URL: <http://rama.com.ua/zhertvyi-holokosta-na-sumshhine-foto/#adimage-3> (дата звернення: 15.04.2020).

ДОДАТКИ

Додаток А

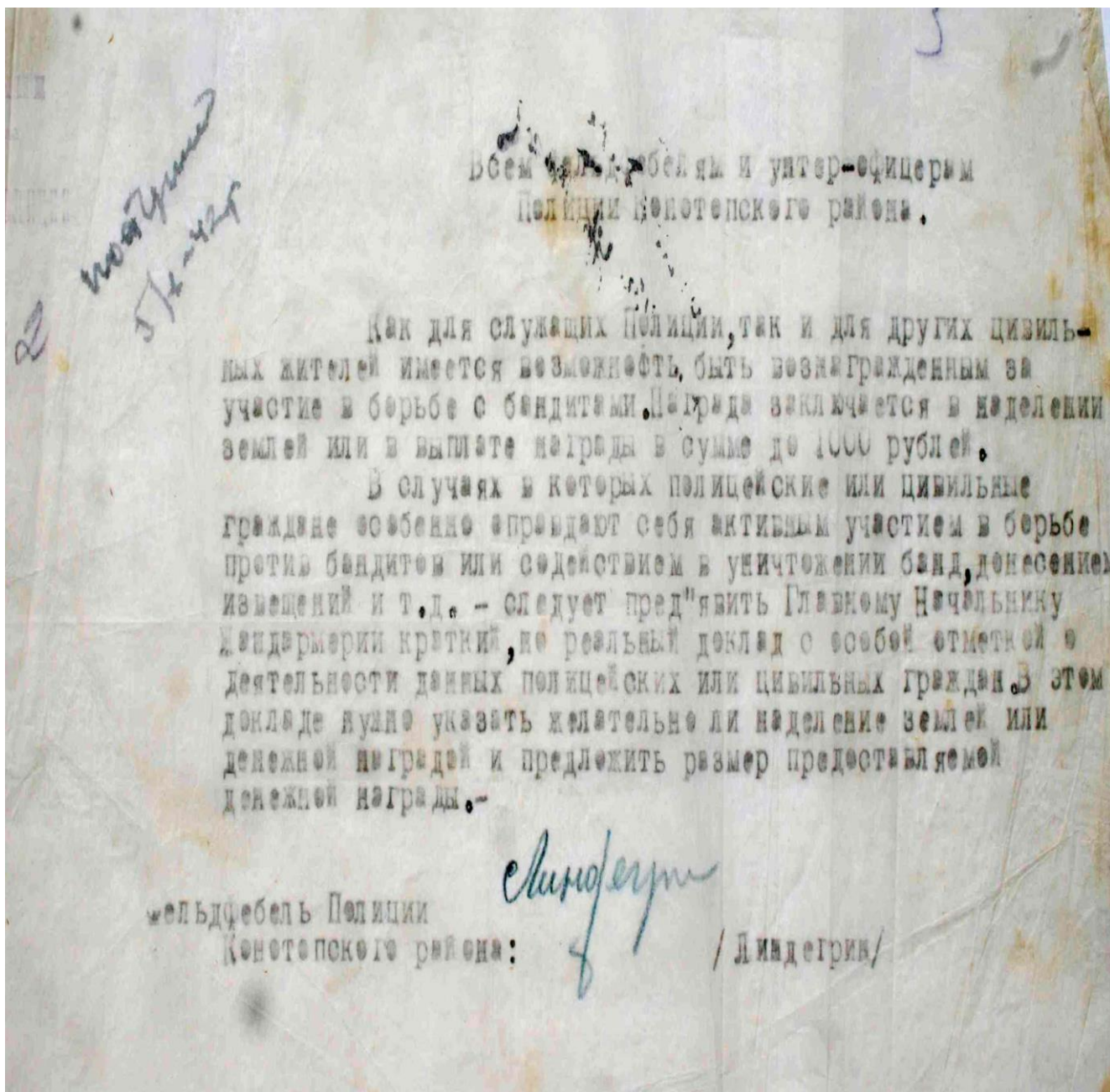
Карта Сумської області. 1942 р.

Взято автором із [44]

Додаток Б

Лист фельдфебеля поліції Конотопського району про надання винагороди за участь в боротьбі з партизанами. 5 січня 1942 р.

Взято автором із [65]

Звернення «Селяни, виконуйте хлібозаготівлю!». Визволення. 1941.

2 грудня. № 8.

Селяни, виконуйте хлібозаготівлю!

Хлібозаготівля, особливо в даний момент, має виключне значення для держави. Хліб потрібен для армії, яка захищає наше мирне життя, він також потрібен для робітників, які працюють на відбудованні нашої промисловості.

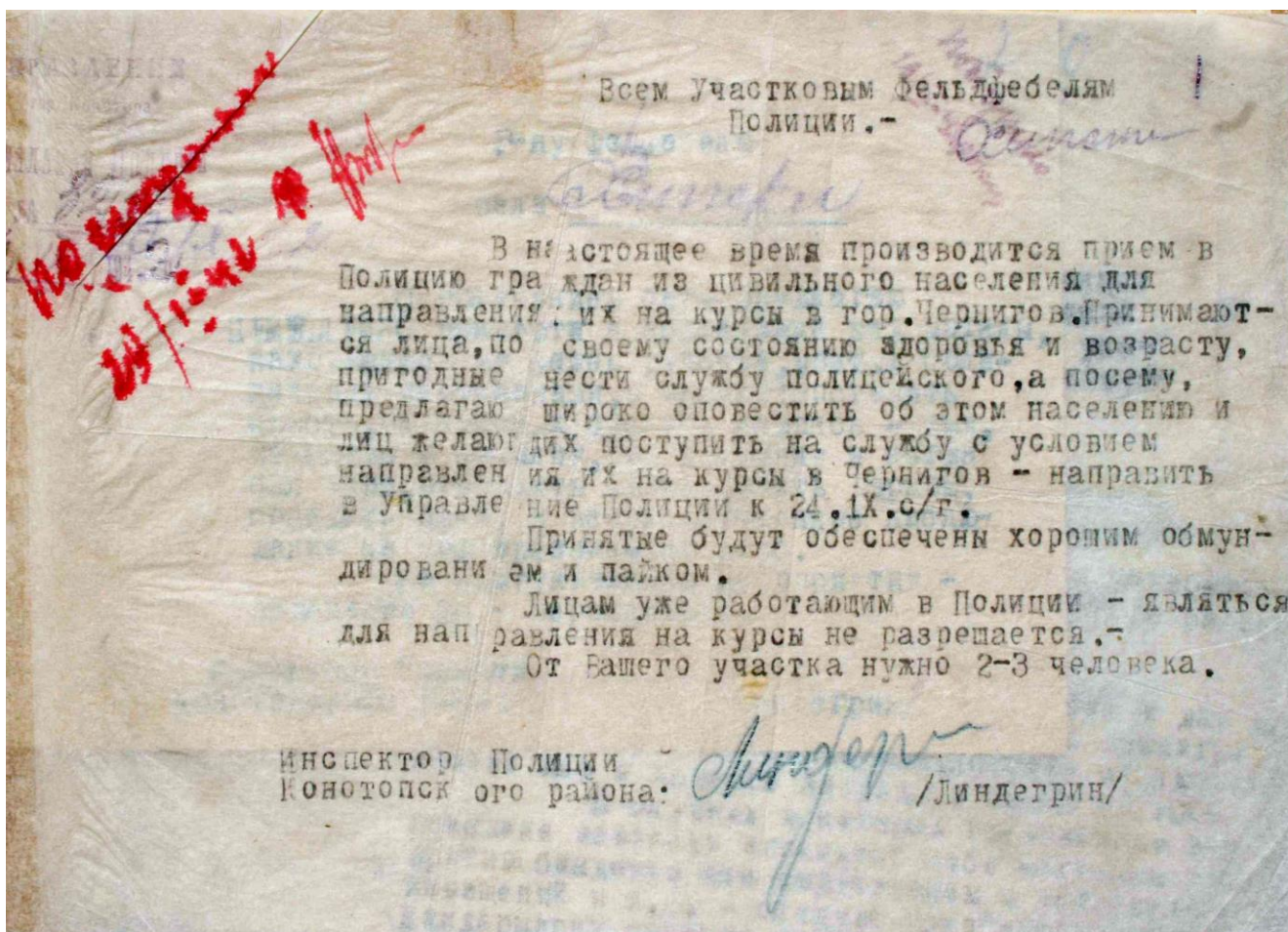
Плани хлібозаготівлі, що їх одержали общинні двори, на три чверті менші, ніж ті, що їх мали раніше колгоспи. Це дає змогу кожному общинному двору не тільки виконати повністю план хлібоздачі, але й виконати його своєчасно. Більшість общинних дворів вже виконали понад

50 проц. плану хлібоздачі. До таких слід віднести общинні двори сіл Шаповалівки, Кузьків та Совинки. Селяни цих сіл одноразово з проведенням молотьби почали здавати хліб на пункт Заготзерно. Однак слід відмітити, що селяни таких общинних дворів, як ім. Шевченка, с. Бочки, „Спільна нива“, с. Бондарі, ще не приступили здавати хлібозаготівлю.

Селяни, пам'ятайте, що своєчасна здача хліба державі прискорить проведення відбудови народного господарства нашої країни.

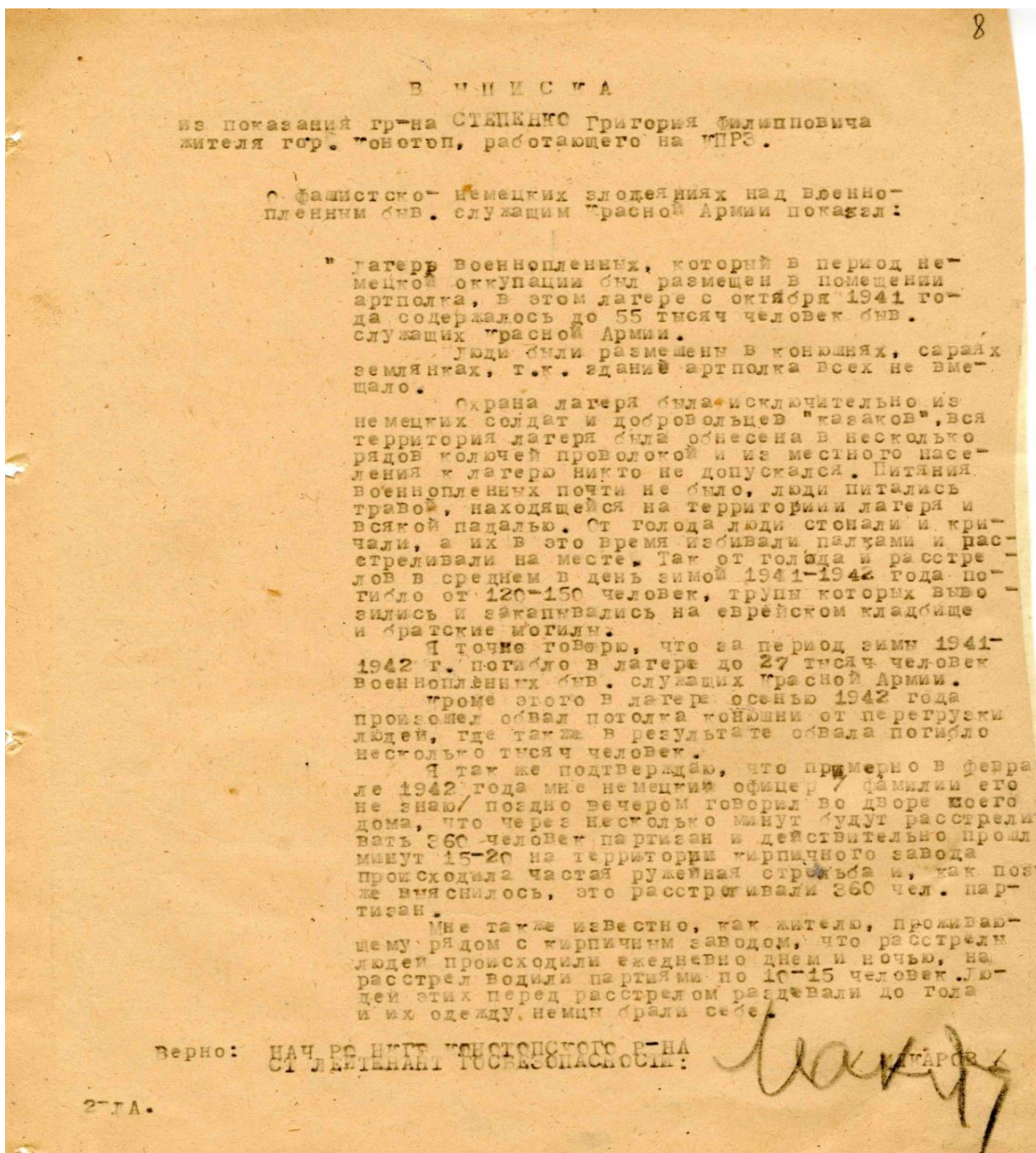
Додаток Г

Лист інспектора поліції Конотопського району «про прийом та навчання на курсах поліції. 24 вересня 1942 р.

Взято автором із [64]

**Виписка з показань мешканця м. Конотоп Г. Ф. Степенка про табір
військовополонених на території артполку м. Конотоп. 1943 р**

Взято автором із [29]

Додаток Е

Узагальнені відомості про встановлені злочини що чинилися над громадянами СРСР німецько-фашистськими злочинцями по Сумській області

ОБОБЩЕННЫЕ СВЕДЕНИЯ
ОБ УСТАНОВЛЕННЫХ ЗЛОДЕЯНИЯХ, УЧИНЕННЫХ НАД ГРАЖДАНАМИ СССР НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКИМИ
ПРЕСТУПНИКАМИ ПО СУМСКОЙ ОБЛАСТИ.

№ п/п	Наименование городов и районов	Расстреляно	повешено	умерло после пыток	умерло после истязаний и пыток	убито бомбами и снарядами	погибло военно-пленных	всего погибших	подверглось арестам и насилиям	количество угнанных в немецкое рабство
1.	г. Сумы	4350	6	650	-	-	3600	8606	-	-
2.	г. Козотоп	2870	-	-	-	-	27000	29870	-	5000
3.	г. Шостка	1149	3	26	20	-	-	1198	-	260
4.	Ахтырский	2326	23	1	-	-	7	2357	-	6000
5.	Белопольский	2225	13	-	-	1	2	2241	344	1812
6.	В. Писаревский	105	-	-	-	1	-	275	-	3135
7.	Буринский	1476	-	4	54	-	66	1478	379	2076
8.	Глинский	113	-	-	-	-	5	133	66	3629
9.	Глуховский	923	5	37	17	-	-	939	34	2327
10.	Груньский	94	66	3	118	-	58	139	107	955
11.	Дубовязовский	169	-	17	7	-	-	193	-	1925
12.	Козотопский	358	2	15	234	6	6	675	393	640
13.	Краснопольский	226	13	20	95	60	-	414	142	2328
14.	Кролевецкий	570	4	3	37	-	-	614	121	3256
15.	Лесединокий	263	21	35	94	-	-	413	-	1325
16.	Л. Долинский	49	-	-	-	-	2	70	60	852
17.	Миропольский	129	19	10	44	-	18	229	11	480
18.	Недригайлowski	439	17	10	89	3	-	558	152	-

№/п/п	Наименование города и районов	расстреляно	повешено	умерло после истязаний и пыток	убито бомбами и снарядами	погибло военно-пленных	всего погибших	подверглось арестам и насилиям	количество угнанных в немецкое рабство
19.	Путивльский	2987	20	61	6	-	3074	563	3038
20.	Роменский	-	-	-	-	-	4052	-	4930
21.	С-Будский	2285	28	121	-	600	3034	-	1483
22.	Синевский	74	4	3	9	6	96	9	1688
23.	Смеловской	100	11	26	56	18	211	234	3030
24.	Сумской	215	1	38	41	84	379	40	712
25.	Талалаевский	152	-	-	-	19	171	165	2927
26.	Тростянецкий	140	54	5	316	97	612	416	1846
27.	Ульяновский	52	15	8	83	-	158	-	1514
28.	Хильчицкий	1161	-	-	-	-	1161	3056	132
29.	Хотенский	116	-	24	5	15	161	24	1567
30.	Червоный	225	1	79	22	36	363	17	788
31.	Шайгинский	548	-	18	37	5	609	47	1581
32.	Шосткинский	607	-	47	6	55	813	-	1815
33.	Штеповский	42	-	-	-	-	42	-	2558
34.	Ямпольский	2446	14	2	-	-	18067	20529	81
	Всего	28984	419	1260	1405	61844	99015	6580	74846

Астмодічна копія изготовлена из обобщенных сведений об установленных злодеяниях, учиненных над гражданами СССР немецко-фашистскими преступниками по Сумской области фонд Р-2191 (оп. 1, г. 103, л. 14, 15), в связи с затуханием текста документа.

Текст прочла и сверила зав. сектором обеспечения сохранности документа и НСН документов С. М. Турчан

Копия архивна II каб. Ю. М. М. Т. В. Шевцова

19.10.88.

Взято автором із [84]